

KLEIO

TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING VAN DOCENTEN IN GESCHIEDENIS EN STAATSWERK IN NEDERLAND

SPECIAL DE OUDHEID

NR 6 | SEPTEMBER 2009 | JAARGANG 50

VERUS CRASSUS!*

Op zoek naar je

Romeinse roots

*(echt vet!)

PERIKLES

Hoe belangrijk

was hij echt?

HET SELEUKIDENRIJK

Ondergeschoven kindje

in de geschiedenis

Maas van Egdom

voorzitter a.i.
(website en didactiek-
commissie, CEVO, contactper-
soon VGN-reizen)
Serenadestraat 19
2402 JD Alphen a/d Rijn
Tel. 0172 - 415 071
mvanegdom@ziggo.nl

Maud Knook

penningmeester
Ertskade 133
1019 ED Amsterdam
Tel. 020 - 418 55 10
piketknook@planet.nl

Wendy Hinke-Michels

secretaris
(commissie VAVO en havo/
vwo)
Anninksweg 72
7557 AH Hengelo
Tel. 074 - 242 96 86
mwhinke@hotmail.com

Ton van der Schans

(commissie Pabo, canon, LEMM)
Spoorstraat 38
2411 EG Bodegraven
Tel. 0172 - 617 337
a.a.vanderschans@
driestar-educatief.nl

Marcel Nonhebel

Archimedesstraat 117
2517 RT Den Haag
Tel. 070 - 360 32 05
06 - 518 31 687
m.nonhebel@casema.nl

Bas van Rooijen

(Cito, Kleio)
Avondster 32
6661 PS Elst
0481 - 350 065
06 - 218 23 282
ron@sgstevenbeek.nl

Vincent Loth

(KNHG, vwo)
Heydenrijkstraat 100
6521 LS Nijmegen
024 - 323 32 12
v.c.loth@xmsnet.nl

Berichten voor de VGN Bestuur kunt u mailen of opsturen aan de secretaris, Wendy Hinke. Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Aanmelding is mogelijk via de VGN-site.

VGN giro: 128701 t.n.v.
penningmeester VGN Stiens

Website: www.vgnkleio.nl

Joke Noordstrand

hoofdredacteur
Lorentzplein 18
2012 HG Haarlem
Tel. 023 - 532 99 04
j.noordstrand@worldmail.nl

Hans Pols

secretaris
Van Aerssenstraat 140
2582 JT Den Haag
Tel. 070 - 350 13 80
j.pols@penta.nl

Daan Schuijt

Jan Luykenlaan 291
2332 DH Leiden
Tel. 071 - 572 79 82
d.schuijt@fioretti.nl

Ramses Peters

Stieltjesstraat 35
6511 AJ Nijmegen
Tel. 06 14 31 86 09
ramsespeters@gmail.com

Ger van der Drift

Bouwlust 193
3162 SB Rhooon
Tel. 010 - 481 22 43
g.vanderdrift@penta.nl

Marjonne Maan

Fahrenheitstraat 25
2561 DN Den Haag
Tel. 06 - 224 33 811
marjonne_maan@hotmail.com

Anny Hartgerink

Aa-park 10
8032 CS Zwolle
Tel. 038 - 453 35 13
a.hartgerink-deleeuw@
planet.nl

Juul Letieveld

eindredacteur
Kastanjelaan 4
6533 BD Nijmegen
Tel. 024 - 360 22 83
redactie@juul.nl

Kleio is een uitgave van de VGN

Uitgeverij School BV

Opmaak: FIZZ reclame + commu-
nicatie
Druk: Drukkerij Giethoorn Ten Brink,
Meppel

ISSN 0165-6449

Kopij voor de Kleiokrant kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl.

Neem voor informatie over adverteren
in Kleio contact op met Joke Noord-
strand a.i.

COLOFON

Contributies 2009

• Salaris t/m LB6	€ 60,-
• Salaris vanaf LB7	€ 70,-
• Docent met drie of meer vakken	€ 45,-
• Baan van minder dan 0,6 fte	€ 50,-
• Kennismakingslid (alleen voor studenten)	€ 35,-
• Buitengewone leden, pensioen, VUT	€ 55,-
• Partnerlidmaatschap	€ 80,-
Abonnement:	
• Binnenland	€ 71,-
• Buitenland, Europa	€ 75,-
• Buitenland, overig	€ 85,-
• Losse nummers	€ 12,-
incl. verzendkosten	

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Indien iemand meent als rechthebbende in aanmerking te komen, kan hij zich tot de uitgever wenden.

Leden- en abonnementenadministratie

Administratiekantoor	Tel 058 - 257 54 47
H. Adema,	Fax 058 - 257 39 99
Aldlansdyk 50	henk_adema@hotmail.com
9051 DH Stiens	

VAN DE REDACTIE

Veel kersverse brugklassers zullen ook in 2009 de eerste maanden van hun middelbare schoolcarrière kennismaken met de periode waaraan dit blad haar naam te danken heeft. Om de behandeling van de oudheid nieuw leven in te blazen, begint Kleio daarom het nieuwe schooljaar met een special gewijd aan de tijd van de Grieken en Romeinen.

De oudheid is meer dan Grieken en Romeinen alleen: Rolf Strootman geeft in zijn artikel het relatief onbekende Seleukidenrijk de aandacht die het verdient. Een man die wellicht te veel aandacht krijgt is Perikles. Diana Kretschmann plaatst kanttekeningen bij het beeld van Perikles als een groot

staatsman. Beelden van staatslieden, in dit geval keizers, is ook het thema van het boek van de maand: Imago. Met Fik Meijer gingen we een gesprek aan over boeken schrijven. Dat het leren van oude talen op een gymnasium iets van onze tijd is, is te lezen in de bijdrage van Johan Strubbe. Daan Schuijt gaat op zoek naar de antieke Griek in de blockbusters uit Hollywood. Romeinen komen aan bod in de computergame Rome, Total War en de bijdrage van Marian Heesen gaat over de restauratie van de Romeinse Via Egnatia.

Veel leesplezier toegewenst!

**Marjonne Maan en
Ramses Peters**

4

Koninkrijk Azië

Het Seleukidenrijk verdient meer aandacht

ROLF STROOTMAN

1 1

Via Egnatia verbindt oudheid met actualiteit

Foundation zet zich in voor herstel oude Romeinse weg

MARIAN HEESSEN

1 5

Het tijdperk Perikles

(De-)constructie van een groot staatsman

DIANA KRETSCHMANN

2 0

Van sport tot burgerdeugden

Het gymnasium in de oudheid

JOHAN STRUBBE

3 2

Hannibal voor Saguntum

Een moment uit de Punische oorlogen in klassieke en moderne geschiedenis

SIWARD TACOMA

EN VERDER

8	Kleioscoop: <i>It's all Greek to me</i> Hollywood en de oudheid
19	Boeken: Zojuist verschenen
23	Lessen over Pompeii en Herculaneum
26	Bespreking eindexamen vmbo 2009
30	Op werkbezoek in het Archeon
36	Hoe historisch betrouwbaar is <i>Rome, total war</i> ?
38	Boek van de maand: Imago
40	Verus crassus! Educatief programma over Romeinen
42	In gesprek met Fik Meijer
46	Recensies
51	Kleiokrant

Een Seleukidische munt met daarop een anker, het heraldisch embleem van de dynastie.

Een munt van Antiochos I (281-261 v.Chr.). De koning is herkenbaar aan zijn diadeem, een om het hoofd gebonden lint.

Seleukidische munt met afbeelding van de dynastieke god Apollo zittend op de omphalos, het symbolische middelpunt van de wereld.

Afbeelding 1: De tempel van Zeus Olympios in Athene. Op de achtergrond met het Parthenon.

Rolf Strootman is docent bij de afdeling Geschiedenis van de Oudheid en Antieke Cultuur aan de Universiteit Utrecht.

Koninkrijk Azië

HET SELEUKIDENRIJK (312-64 V.CHR.) VERDIENT MEER AANDACHT

Het Seleukidenrijk ontstond na de dood van Alexander de Grote en strekte zich aanvankelijk uit van de Egeïsche Zee tot Oezbekistan. Toch is dit imperium veel minder bestudeerd dan bijvoorbeeld het Perzische Rijk. Dat komt omdat historici zich er niet goed raad mee weten. Want was het nu een 'westers' of een 'oosters' rijk?

Wie de Akropolis van Athene bezoekt en, na het Parthenon van Perikles te hebben bewonderd, aan de zuidrand gaat staan om van het uitzicht te genieten, ziet daar direct twee van de meest opmerkelijke overblijfselen van de dynastie der Seleukiden. Links van u, in het oosten, liggen de imposante resten van het Olympeion, de tempel van de almachtige Zeus Olympios (zie afbeelding 1). De bouw van dit reusachtige heiligdom werd in de tweede eeuw v.Chr. begonnen door koning Antiochos IV Theos

van de Griekse wereld, ter ere van de grootste der goden de grootste Griekse tempel ooit. Zoals het Parthenon de macht van de Atheense thalassocratie in de vijfde eeuw v.Chr. tot uiting moest brengen, zo was het Olympeion de manifestatie van de onmetelijke rijkdom van de Macedonische 'Koning van Azië'.¹ Wanneer u de blik vervolgens naar rechts richt, wordt de aandacht direct gegrepen door een pompeus gedenkteken op een heuveltop (zie afbeelding 2). Dit is de Heuvel van de Muzen (dezelfde

'Overall in het rijk stichten Seleukos en zijn zoon Antiochos steden die zij naar zichzelf en hun familieleden vernoemen.'

Epiphanes. Deze koning, wiens eretitel 'Gemani-festeerde God' betekent, regeerde van 175-164 v.Chr. Opmerkelijk is dat hij in dit gebied in het geheel niets te vertellen had: destijds hadden de Romeinen het zowel in Griekenland als Klein-Azië voor het zeggen gekregen, al is 'gekregen' misschien niet het juiste woord. Athene had zelfs nooit tot het Seleukidenrijk behoord. Toch bouwde Antiochos juist hier, in de culturele hoofdstad

Afbeelding 2:
 Het Philopappos Monument
 op de Muzenhevel in Athene,
 gezien vanaf de Akropolis.

plaats waarvandaan in 1687 Venetiaanse kanonnen het Parthenon aan puin schoten) en het gedenkteken is het zogeheten Philopappos Monument. Het werd in de vroege tweede eeuw n.Chr. gebouwd als grafmonument voor een zekere Gaius Julius Antiochos Epiphanes Philopappos, een senator van Griekse komaf die een enorm prestige ontleende aan het feit dat hij de laatste erfgenaam was van de Seleukidische koningstitel, ook al bestond het rijk toen al anderhalve eeuw niet meer. Om dit prestige tot uiting te brengen werd hij door zijn nabestaanden op deze toplocatie vereeuwigd, geflankeerd door portretbeelden van zijn grootvader Antiochos van Kommagene en zijn stamvader Seleukos I Nikator, de vergoddelijkte stichter van het Seleukidenrijk, die zelf als de zoon van Apollo gold.

Opkomst, verval, ondergang

De officiële begindatum van het Seleukidenrijk is 312 v.Chr. In dat jaar wordt Seleukos, een voormalige generaal van Alexander de Grote, in Babylonië uitgeroepen tot koning. Het is ook het jaar waarmee de Seleukidische Era begint, de eerste dóórlopende tijdrekening in de geschiedenis. Eerst naar het oosten en daarna naar het westen marcherend, slaagt Seleukos erin het grootste deel van het voormalige Perzische Rijk te herenigen en sticht daarmee een imperium dat zich uitstrekt van de Turkse westkust tot het huidige Oezbekistan. De kern van het rijk is de 'vruchtbare halve maan' van Mesopotamië en Syrië. Overal in het rijk stichten Seleukos en zijn zoon Antiochos steden die zij naar zichzelf en hun familieleden vernoemen, of Macedonische plaatsnamen geven. Seleukos is de winnaar van de Diadochenoorlog, de veertigjarige strijd tussen de opvolgers van Alexander. Het levert hem de eretitel Nikator, 'de Overwinnaar', op. Een belangrijke reden voor zijn militaire en diplomatieke succes is het feit dat hij steeds goede banden onderhoudt met de Iraanse adel; zo is hij met een Iraanse prinses getrouwd.

Op Seleukos' dood in 281 v.Chr. volgt een periode van contractie, waarna het rijk onder Antiochos III de Grote (223-187 v.Chr.) zijn grootste omvang bereikt. Deze koning wordt echter aan het einde van zijn carrière door de Romeinen verslagen, wat tot het verlies van Klein-Azië leidt. Ongeveer tegelijkertijd begint in Iran de

opmars van de Parthen, een Centraal-Aziatisch ruitervolk, terwijl de provincie Baktrië, grofweg het huidige Afghanistan, onafhankelijk wordt. Alleen onder de al eerder genoemde Antiochos IV Epiphanes is er nog even sprake van bloei en zelfs een poging om Egypte in te lijven. De Romeinen steken er echter, letterlijk, een stokje voor. Deze Antiochos is overigens vooral bekend als de boosaardige tiran uit de apocriefe bijbelboeken 1 en 2 Makkabeeën en vervult in het bijbelboek *Daniël* een interessante bijrol als vuilbekkend eschatologisch monster; uit datzelfde boek *Daniël* komt ook het beeld van het Seleukidenrijk als 'kolos op lemen voeten'. Na de dood van Epiphanes in 164 v. Chr. gaat het alleen nog maar bergafwaarts. Permanent verscheurd door een meedogenloze, honderdjarige machtsstrijd tussen twee takken van de familie, vernietigen de Seleukiden hun

'Het Seleukidenrijk is onder de reeks imperia die sinds ca. 900 v. Chr. het Midden-Oosten domineren het minst bekend.'

eigen imperium, dat stukje bij beetje door de Romeinen en de Parthen wordt overgenomen. Het rampjaar is 141 v.Chr., wanneer de Parthen het kernland Mesopotamië veroveren en alleen Syrië overblijft als arena voor het uitvechten van interdynastieke vetes. In 64 v.Chr. verdwijnen de Seleukiden nagenoeg onopgemerkt van het toneel. Maar hun voornaamste nalatenschap, de van de Assyriërs en Perzen overgenomen notie van een wereldomvattend imperium, leeft voort, onder meer in het Romeinse Rijk.

Grieks of niet Grieks?

Het Olympieion en het Philopappos Monument in Athene laten iets zien van de vérgaande machtsaanspraken en het charisma van de Seleukidische dynastie. De Seleukiden beschouwden zich niet alleen als de erfgenamen van Alexander de Grote, maar ook als de dragers van de Oud-Perzische titel 'Grote Koning', die in Griekstalige propaganda vanwege Helleense gevoelheden vertaald werd als 'Koning van Azië'. Toch is het Seleukidenrijk onder de reeks imperia die sinds ca. 900 v.Chr. het Midden-Oosten domineren het minst bekend. Historici hebben er altijd minder aandacht aan besteed

Het project werd niet
 meer tijdens de regering
 van Antiochos IV
 voltooid. Na diens dood
 raakte het Seleukidenrijk
 in verval en lag de bouw
 eeuwenlang stil. Pas
 in tweede eeuw n.Chr.
 werd het Olympieion
 afgebouwd door de
 Romeinse keizer Hadria-
 nus, die vervolgens met
 de eer ging strijken.

A. Bouché-Leclercq,
Histoire des Séleucides
(232-64 avant J.-C.)
(Parijs 1913-1914).

dan aan het Assyrische Rijk, het Perzische Rijk of het rijk van de Parthen, om van het Romeinse Rijk maar te zwijgen. Het totaal aan wetenschappelijke monografieën uit de afgelopen eeuw beslaat amper één boekenplank en het laatste overzichtswerk dateert alweer van voor de Eerste Wereldoorlog.⁽²⁾

De reden voor dit gebrek aan belangstelling is, een beetje kort door de bocht gezegd, dat men zich er geen raad mee wist. Was dit nou een 'westers' of een 'oosters'

'In de oudheid is religie alomtegenwoordig en onlosmakelijk verbonden met politiek.'

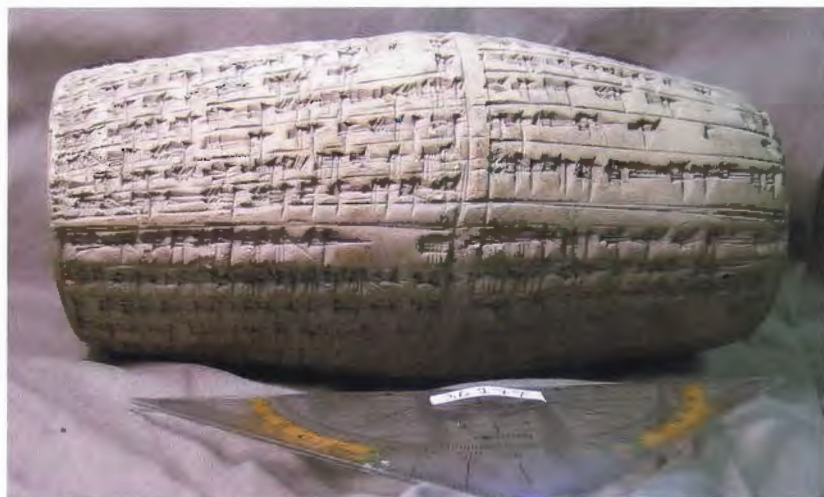
imperium? Assyriologen beschouwden het doorgaans als een Grieks rijk dat men beter aan de klassieke historici kan overlaten. Bijgevolg werden spijkerschriftbronnen voor deze periode maar mondjesmaat uitgegeven, vertaald en becommentarieerd. De klassieke historici op hun beurt hebben moeite met de oosterse kanten van dit imperium, dat veel overnam van het voorafgaande Perzische Rijk, en met de uiteenlopende niet-Griekse bronnen die daar onvermijdelijk bijhoren. Het gevolg is dat de geschiedenis van Alexander de Grote en het Seleukidenrijk als een soort appendix bij de Griekse geschiedenis gezien werd. Vooral in de eerste helft van

beter beschikbaar worden van niet-Griekse bronnen. Van de weeromstuit draaiden sommigen het oude hellenocentrische beeld zo radicaal om, dat de onmiskenbare Helleense aspecten van het Seleukidenrijk naar de achtergrond verdwenen. Een voorbeeld hiervan is de monografie *From Samarkhand to Sardis* van Amélie Kuhrt en Susan Sherwin-White, die wilden aantonen dat het rijk een 'eastern empire' was door het presenteren van met name niet-Griekse bronnen en het wijzen op gelijkenissen met het Perzische Rijk. Maar doordat zij daarmee impliciet de Griekse wereld als 'westers' bestempelden, bewezen ze onbedoeld lippen dienst aan het oriëntalisme dat zij juist bestrijden wilden. Ook de vervanging van de als eurocentrisch ervaren term 'Nabije Oosten' door het politiek correcte 'West-Azië', die je in literatuur uit de jaren tachtig en negentig aantreft, is in feite een bevestiging van de traditionele oost-west dichotomie, de populaire maar wereldvreemde notie dat 'de Bosporus' een grens is.

Van Babylon tot Troje

Een voorbeeld van een typisch niet-Griekse bron is de Antiochos Cilinder (zie afbeelding 3), een spijkerschrifttekst gevonden tussen de fundamenteën van een tempel in Borsippa, nabij Babylon. Het is een brief van koning Antiochos I Soter (de Verlosser), die regeerde van 281-261 v. Chr., waarin deze bericht hoe hij de nieuwjaarstempels genaamd Ezida en Esagila hersteld heeft. De aanhef van de brief luidt: 'Ik ben Antiochos de Grote Koning, de machtige koning, koning van de wereld, koning van Babylon, koning van de landen, beschermheer van Esagila en Ezida, de eerstgeboren zoon van Koning Seleukos de Macedoniër, de koning van Babylon.' Koning Antiochos presenteert zich hier als een inheemse koning, gebruikmakend van Babylonische taal, schrift en monarchale titulatuur. Elders in de brief zegt hij dat hij zijn koningschap en overwinningen aan de Babylonische oppergod Marduk te danken heeft en dat Babylon de hoofdstad van zijn rijk is. Dus toch een 'oosters' rijk, zou je op grond van dit document kunnen zeggen.

Hiertegenover staan contemporaine Griekse teksten die eenzelfde beeld geven, zoals een veel geciteerde inscriptie uit Ilion (Troje) waarin over dezelfde Antiochos gezegd wordt dat hij naar het Egeïsche gebied kwam om de Griekse steden vrede te brengen en eer te bewijzen aan de Griekse goden. Op hun munten associëren de Seleukiden zich trouwens vrijwel uitsluitend met Griekse goden, in het bijzonder Zeus, Apollo en Artemis. En als we dan ook nog uit joodse bron vernemen dat Antiochos IV een offer brengt aan Jahweh in de Tempel van Jeruzalem en volgens een andere bron een heilig huwelijk sluit

Afbeelding 3:
De Antiochos Cilinder uit
Borsippa, een rolzegel met
een brief van de koning
aan de Babyloniërs. Door
het zegel over vochtige
kleitabletten te rollen kon
de spijkerschrifttekst vele
malen gekopieerd worden
(British Museum, Londen).

de twintigste eeuw beschouwden Britse historici als Edwyn Bevan en William Tarn de Griekse culturele expansie in het oosten als een even grote zegening voor de inboorlingen daar als het Europese kolonialisme voor de inwoners van Afrika en India in hun eigen tijd. De Seleukiden zouden echter primair op de Egeïsch-Griekse wereld gericht zijn geweest en het oosten hebben verwaarloosd.

Tegen dit beeld rees vanaf de jaren zeventig in de vorige eeuw verzet, mede dankzij het langzaam

met een Phoenicische godin, dan begint het te dagen: de Seleukiden presenteren zich in overeenstemming met de verwachtingen die men lokaal had van een legitieme koning.

Die benadering via de religie werkte. In de oudheid is religie alomtegenwoordig en onlosmakelijk verbonden met politiek. Door het beschermen en ondersteunen van lokale heiligdommen kreeg de monarchie een voet achter de deur in geheel of gedeeltelijk autonome steden.

Bovendien kon men verschillende plaatselijke godheden met elkaar vereenzelvigen en zo een gevoel van eenheid binnen het rijk stimuleren. De meeste inheemse pantheons kenden wel een oppergod, zonnegod en maangodin die gelijkgesteld konden worden aan de Seleukidische heilige drie-eenheid van Zeus, Apollo en Artemis, waarbij de laatste twee op hun beurt geassocieerd werden met de koning en de koningin. Boven de lokale, cultureel-specifieke representatie, met inbegrip van het Griekse 'masker' dat de Seleukiden in Griekse steden opzetten, bestond dus ook nog een overkoepelende supranationale representatie van het koningschap en die was, hoe je het ook wendt of keert, ontleend aan Griekse tradities. Ook de cultuur van het hof, dat door etnische Macedoniërs

Afbeelding 4: De militaire kolonie Dura Europos in Noord-Mesopotamië. Seleukos Nikator bouwde deze vestingstad bij een oversteekplaats van de Eufraat en vestigde er Macedonische soldaten. Dura is de oorspronkelijke naam van deze plek, Europos is een plaats in Macedonië.

is. Evenals andere oude imperia was het Seleukidenrijk primair een militaire organisatie, gespecialiseerd in het afdwingen van het tribuut waarmee de militaire macht bekostigd werd. In ruil voor formele onderwerping en tribuutbetaling bood het imperium bescherming en weldaden. Met het dagelijks bestuur van stadstaten, stammen en vazalvorstendommen bestond nauwelijks bemoeienis. De Seleukidische 'bureaucratie' was vooral gericht op het vergaren van inkomsten, het rekruteren van troepen en militaire logistiek.

Tot in de vroege tweede eeuw v.Chr. vormde het Seleukidenrijk de grootste militaire macht op aarde. Die macht was gebaseerd op vier elementen: een falanx van zware infanteristen die buiten de grote campagnes als militaire

'De Seleukidische 'bureaucratie' was vooral gericht op het vergaren van inkomsten.'

en Grieken gedomineerd werd, was Grieks. Stedelijke elitefamilies die status ontleenden aan hun banden met de monarchie namen die imperiale hofcultuur geheel of gedeeltelijk over, en verkregen zo een soort dubbele identiteit die met recht 'Hellenistisch' mag heten.

Pappen en nathouden

Dit alles maakt het Seleukidenrijk tot een interessante casus voor het functioneren van oude imperia in het algemeen. Het rijk is in dit opzicht potentieel belangwekkender dan het veel uitvoeriger bestudeerde Perzische Rijk van de Achaemeniden. Dat rijk kennen we immers vooral uit officiële koninklijke propaganda en bevooroordeelde Griekse bronnen. Beide laten een beeld zien van een monolithisch en oppermachtig imperium onder een absolute monarch. Hoewel de almachtsaanspraken van de Seleukiden geenszins geringer waren dan die van de Achaemeniden, kunnen we in hun geval de propaganda vaker aanvullen met kritischer historiografische bronnen, die duidelijker de weerbarstige werkelijkheid achter de propaganda laten zien. Hoe het bij elkaar houden van een zo groot en heterogeen rijk vooral een kwestie is van pappen en nathouden, en van eindeloze onderhandelingen met lokale en regionale machten. En hoe beperkt de macht van een Grote Koning uiteindelijk

kolonisten verspreid over het rijk leefden en strategische plaatsen bewaakten (zie afbeelding 4), Iraanse cavalerie, enorme aantallen inheemse lichtgewapenden en ten slotte krijgsolifanten, die via het huidige Afghanistan uit India werden gehaald (zie afbeelding 5). Beschrijvingen van Seleukidische legers, bijvoorbeeld door Polybios of Livius, laten zien dat de Seleukiden de oostelijke rijksoorden allesbehalve verwaarloosden vanwege hun vermeende 'westerse' sympathieën: eerder is het de 'westerse' bril van moderne historici zelf die tot dat beeld heeft geleid – een valse tegenstelling tussen oost en west die geen recht doet aan de complexe culturele en politieke interactie in de Oude Wereld.

Afbeelding 5: Afbeelding van een Seleukidische krijgsolifant op de binnenzijde van een mengschaal (Musée du Louvre, Parijs).

VERDER LEZEN

E.R. Bevan, **The House of Seleucus** (2 delen; Londen 1902).

A. Kuhrt en S. Sherwin-White, **From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire** (Londen 1993).

R. Strootman, **Gekroonde Goden. Hellenistisch koningschap van Alexander tot Kleopatra** (Amsterdam 2005).

Grieken in Hollywood

IS HET ENIGE WITTE DOEK DAT EEN GRIEK
ECHT GOED PAST EEN TOGA?

De jaren vijftig en zestig waren de hoogtijdagen van de op de oudheid gebaseerde spektakelfilms uit Hollywood. Films als Ben Hur, Quo Vadis en Cleopatra zijn klassiekers. Alleen is Hollywoods oudheid wel erg Romeins. De Grieken zijn veel te ingewikkeld, niet erg christelijk opgevoed en hebben verhalen die nooit lijken te kloppen.

Veel van wat wij van de Romeinen kennen, hebben zij ooit overgenomen van de Grieken. Denk bijvoorbeeld maar aan de goden, bouwstijlen, filosofen, schrijvers en andere wetenschappers. Het oude Griekenland, en dan met name Athene, stond bij de Romeinen dan ook bekend als een brandpunt van cultuur en beschaving; zij liet in de schaduw van het grote Rome. Toch is bij het grote publiek het oude Griekenland veel minder bekend dan het oude Rome.

Ondanks de vele Griekse tragedies, komedies en mythen die een goed gevuld reservoir aan verhalen vormen, stelen in de bioscopen vooral de Romeinen de show. Grieken zijn nogal moeilijk te begrijpen, vinden veel mensen. Filmbazen voorop.

Ze wonen om te beginnen niet in een overzichtelijk rijk met een duidelijke grens, maar hebben zich verspreid over talloze stadstaten. Iedere staat heeft zijn eigen regels, staatsvormen en machthebbers. En de staatjes proberen

voortdurend hun grenzen te verleggen. Onbegonnen werk om hier de *good guys* van de *bad guys* te onderscheiden.

Of wacht, Atheërs; als dat geen *good guys* zijn. Uitvinders van de democratie, succesvol in hun eeuwige strijd tegen Sparta en een nalatenschap die op de Akropolis nog steeds te zien is. Allemaal waar, maar nog steeds geen Oscar-materiaal. De uitvinders van de democratie zijn oude mannen met grijze baarden en witte toga's die alleen maar diep nadenken en moeilijke woorden gebruiken. Van de Spartanen weten wij dat zij tucht en ascese hoog in het vaandel hadden staan, maar niet goed hoe zij cruit hebben gezien. Dat degradeert ze dus tot saai tegenstanders zonder smoel. En die gebouwen op de Akropolis? Wel mooi hoor, maar als die paar vierkante meter nu het centrum van de hellenistische wereld is geweest... Rome heeft als decor veel meer mogelijkheden. Dan heeft Griekenland nog de pech dat zijn roem dateert van

voorchristelijke tijden. De Romeinen probeerden het nieuwe geloof nog wel de kop in te drukken, maar uiteindelijk zegevierde de zuivere christelijke moraal over de perverse heidense Romeinse orgieën, gladiatorspelen en naaktdanscrossen. Zo hoort dat in Hollywood. Daar kijkt men liever niet naar naakte mannen die ongestoord een potje aan het worstelen zijn.

It's all Greek to me

Misschien wel de belangrijkste filmwet in Hollywood luidt: *nothing succeeds like succes*. De Romeinen deden het in de jaren vijftig en zestig goed op het witte doek en dus was een uitstapje naar de Peloponnesos geen gekke gedachte. Tussen al die geleerde baarden en toga's, schimmige politieke verwickelingen en onchristelijke homo's moest toch ook een aansprekende held te vinden zijn. Eenje met een heel eigen verhaal die weer massa's mensen naar de bioscoop weet te lokken. In 1960 kwam Atlas uit. *Fearful by all men, desired by all women*.

Dat klinkt in ieder geval hoopvol. De regie was in handen van Roger Corman. Om zijn film echt authentiek te doen overkomen, filmdo Corman in Griekenland op locatie. Hij had een goede scriptwriter tot zijn beschikking en een jonge Michael Forrest (in 1993 nog te zien in *The body of evidence*) speelt de onnoemlijk sterke superheld. De voortekenen bedriegen niet. Het is Corman zelf die zijn glazen ingooit. Veelzeggend zijn de openingstitels. Tegen een achtergrond van weinig Griekse, oranje achtige, neoclassicistische standbeelden verschijnt een tekst waarin de autoriteiten bedankt worden voor het instemmen met het filmen op authentieke locaties. Wat die locaties nu zo bijzonder maakte, wist Corman zelf eigenlijk ook niet. Hij had in ieder geval geen idee wat hij zijn publiek moest tonen als authentiek Griekse omgeving. Het visuele idioom van het filmpubliek zou tekort schieten voor een onbewerkte weergave van het Griekse landschap. Corman loste het op door weer thuis in de studio een modelbouw stad te maken. Het was het 'Griekse' Thinis, compleet met Romeins aquaduct en amfitheater. Op de kostuumafdeling kozen ze voor dezelfde oplossing. Antieke Grieken kenden ze in toga of naakt. Van de Romeinen weten we hoe hun soldaten, centurions en keizers erbij hebben gelopen. Die kleding werd wat ingekort of kreeg een ander kleurtje en toen was het Grieks. Atlas werd een bescheiden succes. De film bracht genoeg op om geen verlies te draaien en een paar onbekende Italiaanse regisseurs wisten er zowaar nog enkele vervolgfيلمs uit te persen met nieuwe avonturen van de sterke superheld. Corman daarentegen had zijn

◀ Angelina Jolie als koningin Olympias en Connor Paolo als de jonge Alexander in *Alexander*. © Warner Bros. Pictures Inc.

antieke portie wel gehad.

Welke Herakles?

Voor Atlas is het moeilijk nog andere bezigheden te verzinnen dan dingen optillen en weer neerzetten. Herakles heeft zijn handen vol aan de twaalf werken die hij moet verrichten. Zijn bovenmenselijke krachten combineert Herakles met intelligentie, zodat hij de zware opdrachten van koning Eurystheus, bij wie hij in dienst is, weet te volbrengen. Zodoende blijft hij uit handen van de wraakgodinnen nadat Hades hem met waanzin had vervuld en Herakles zijn eigen vrouw en kinderen vermoordde. Hoewel de mythe prachtige thema's bevat zoals het gebruik van ratio boven emotie, omgaan met schuldgevoelens, de louterende werking van fysieke inspanning en het afstraffen van zowel lui- als domheid, zien regisseurs Herakles vooral als 'de man die alles kan'.

opgebouwd, is zijn mythe nog maar weinig verfilmd. Nu maakten de Grieken er zelf ook wel een potje van. Het raamwerk stond: er was een man die in opdracht een aantal bovenmenselijke prestaties leverde. Maar de exacte naam van deze man, zijn motivatie, de aard van de opdrachten die hij moest volbrengen: dit soort zaken lieten ruimte voor discussie en eigen interpretatie. Dat hoort bij de spelregels van een mythe, inthos voor de Grieken, te vertalen als 'verhaal'.

Bij de archeologische plek Oxyrhynchus in Egypte is een afbeelding gevonden waarop te zien is dat de klassieke meerdere varianten van de mythe van Herakles accepteerden. De getekende verteller vraagt Herakles hem zijn verhaal te vertellen. De held pakt daarop een boek en doet verslag van zijn avonturen. Op de achtergrond zien we echter een tweede Herakles die

'In Hollywood kijkt men liever niet naar naakte mannen die ongestoord een potje aan het worstelen zijn'

Zodra er iets antieks inet spieren aan te pas moet komen, schrijven de jongens in de studio er wel een Herakles in. Soms samen met Atlas, soms onder een andere naam (Samson, Colossus, Perseus, Macciste, Maxus), soms met moderne mythische figuren als prinses Xena en soms zelfs in de moderne tijd (Hercules versus Kong Fu, ongedateerd uit de jaren zeventig van de vorige eeuw). Het laatste voorbeeld verradt het al: meestal is het de Romeinse Hercules die schittert op het doek. Zijn Griekse evenknie blijft vaak buiten beeld. Hoewel Herakles (Hercules) behoort wat camera-ervaring heeft

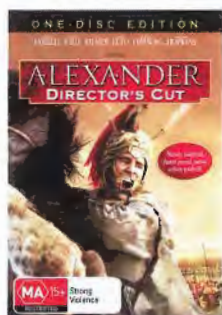
heel andere avonturen beleefd dan op de voorgrond verteld worden. Iedere latere claim tot een verfilming van de authentieke mythe van Herakles is alleen al om deze reden dubieus.

Echte held

Eindelijk een echte held. Alexander (de Grote, zouden de Romeinen uit bewondering toevoegen) is geen verzonden figuur. Hij leefde, zij het slechts van 356 tot 323, veroverde vanuit Macedonië gebieden tot in India en verspreidde het hellenisme over een groot gebied. Hij hervormde het koningschap zoals dat tot dan toe in Griekenland bekend

△
Filmposter van *Alexander the Great* uit 1956.

△
Dvd van *Alexander* uit 2004.

was, stichtte steden in de door hem veroverde gebieden (Alexandrië in Egypte is de bekendste), liet havens en wegen aanleggen, bracht munten in omloop en hij liet iedereen in het Grieks met elkaar praten.

Daar zou toch wel een film van te maken moeten zijn.

Alexander the great (1956) van Robert Rossen met Richard Burton in de hoofdrol is in dit opzicht de Hollywood-klassieker. En al is Alexander geen mythologische figuur, een waarheidsgetrouwe biopic maken over iemand die al meer dan 2300 jaar dood is, blijkt een illusie.

De antieke bronnen die over hem bewaard zijn gebleven hemelen hem op, halen hem door het slijk (de Perzen), of proberen hem te vergelijken met Julius Caesar (Vita parallelae door Plutarchus). Met name de Romeinen zagen de mediagenieke kanten van Alexander. Zowel Caesar als Marcus Antonius bezochten zijn grafombe en verklaarden Alexander als voorbeeld te hebben. Veel later deed Napoleon hetzelfde. Shakespeare gebruikte Plutarchus als één van de uitgangspunten bij het schrijven van *The tragedy of Julius Caesar* waaruit Marlon Brando in 1953 naar hartenlust citeerde in de verfilming van het leven van de Romeinse machthebber. Rossen kent zijn klassiekers en schrijft een script dat (onverbedig gezegd) aan elkaar hangt van verwijzingen naar bovenstaande bronnen. Daar-aan dankt de film zijn predicaat authentiek. Twee hete hangijzers durft hij niet aan te roeren. Hephæstion diende als generaal in het leger van Alexander en was zijn trouwste vriend, of: geliefde. De rol van Hephæstion blijft ambigu en Rossen kiest ervoor Hollywoods grootste taboe niet te doorbreken. Daarnaast is er de Macedonische kwestie. Zijn dat nu echte Grieken

of halve barbaren? Rossen weet het niet en laat dat dan ook maar in het midden.

Rossens film uit 1956 wordt door latere regisseurs als standaardwerk beschouwd. Dat blijkt vooral uit Oliver Stones *Alexander* (2004).

Deze film is min of meer een remake van het 'originel' van bijna vijftig jaar eerder. Het beeld dat van de Griekse held wordt gegeven is een mengelmors van (anonieme) Griekse en Perzische bronnen, Plutarchus, Shakespeare en twintigste-eeuwse invloeden.

Alexander-specialist Robin Lanc Fox is daarbij een sleutelfiguur. Stone stelde hem aan als historisch adviseur, een functie die Lanc Fox gratis wilde vervullen als hij bij iedere cavaleriescène op de eerste rij mee mocht galopperen. Met zijn benoeming was er een hoop kou uit de lucht. Lanc Fox' biografie van Alexander kon de goedkeuring van de klassici wegdragen. In zijn studie legt hij de nadruk op de Griekse wortels van Alexanders familie. Daarbij valt zijn studie zowel bij de Griekse als bij de Pan-Macedonische groeperingen in de smaak. Bovendien is Alexander de verspreider van de *good old* Griekse waarden - democratie en verdraagzaamheid voorop - en een

orthodox christen. Zelfs over zijn relatie met Hephæstion is Lanc Fox duidelijk. Stone verbeeldt dit zo omzichtig dat - ook het Amerikaanse - publiek wel door heeft hoe de vork in de steel zit.

Ondanks het feit dat Stones Alexander weinigen voor het hoofd kon stoten, werd het voor Hollywood-begrippen slechts een bescheiden succes. Volgens de critici was de regisseur te ver doorgeslagen in zijn poging een historisch verantwoord product neer te zetten. Dit was geen spektakelfilm meer, eerder een wat gepimpte documentaire. Uiteindelijk heeft Alexander het in de bioscoop niet van de Romeinen gewonnen - net zo min als het hier onbesproken gebleven Troy. In die zin lijkt er weinig veranderd sinds de vorige hoogtijdagen van de antieke cinema.

De hoop voor de toekomst is gevestigd op de immense *special effects* die computeranimaties kunnen maken. Misschien dat deze *high tech* software de Griekse mythen wel zo realistisch mogelijk op het witte doek kan verbeelden?

Dit artikel is gebaseerd op:
Nisbet, G. *Ancient Greece in Film and Popular Culture*, second edition, (2008, Exeter UK).

'Alexander was geen spektakelfilm meer, eerder een wat gepimpte documentaire'

Via Egnatia verbindt oudheid met actualiteit

FOUNDATION ZET ZICH IN VOOR HERSTEL
OUDE ROMEINSE WEG

In het voorjaar van 2009 kwamen zo'n zestig wetenschappers, muzikanten, museummedewerkers en andere liefhebbers bij elkaar in een hotel op een bergtop in het zuiden van Macedonië (Fyrom). Doel van de bijeenkomst was om de illustere oude Romeinse weg, Via Egnatia, nieuw leven in te blazen. Wat bezielde de deelnemers aan deze conferentie? Het betrof hier mensen die het gebied van de oude Via Egnatia in de moderne tijd onder de aandacht willen brengen.

De Romeinen bouwden wegen om de gebieden die zij veroverden beter te kunnen beheersen. De beroemdste weg is natuurlijk de Via Appia, die ca. 300 v.Chr. werd aangelegd na opstanden ten zuiden van Rome. In Italië volgden al snel meer wegen: de Via Clodia, de Via Valeria, de Via Aurelia, de Via Cassia en de Via Flaminia; alle naar het noorden, en de Via Aemilia; naar het oosten.¹

Amphipolis en Philippi langs de Thracische kust naar Byzantium.

Oud traject

Het traject waarover de weg werd aangelegd was al veel ouder. Handelaren uit het gebied van de Zwarte Zee en de Egeïsche eilanden dreven al lang handel met

► Tilburg C., van, *Romeins Verkeer*, (Amsterdam 2005) p. 18-19.

'Pas in de Romeinse tijd kreeg de route een hoge status en werd het een van belangrijkste slagaders van het Romeinse Rijk.'

De groei van het rijk is terug te zien in de uitbreiding van het wegennet. Met de inlijving van Macedonië in 148 v.Chr. ontstond de behoefte aan een goede verbinding van Rome met de belangrijkste stad in de nieuwe provincie, Thessalonica. Onder leiding van de proconsul van Macedonië, Cnaeus Egnatius, werd de eerste weg buiten Italië aangelegd. Deze Via Egnatia begon in Dyrachion (Dürres), liep over Lynchnidos (Ohrid), Heracleia (Bitola) Edessa en Pella naar Thessalonica. Korte tijd later, met de toenemende betekenis van de oostelijke provincies, werd de weg verlengd en liep verder over

kooplieden die afkomstig waren van de Adriatische kust, maar in Griekse tijden betrof het hier geen officiële weg die door een overheid onderhouden of beschermd werd. Pas in de Romeinse tijd kreeg de route een hoge status en werd het een van belangrijkste slagaders van het Romeinse Rijk. Dat betekende dat de weg geplaveid werd, dat over de veiligheid van de reizigers gewaakt werd, dat er iedere twintig mijl *stationes* waren waar paarden ververs konden worden en de reiziger gelaafd. Er werden bruggen en thermen aangelegd en de weg werd voorzien van bewegwijzering: op mijlpalen werd

Marian Heessen te horen geschiedenis aan het Lyceum Sancta Maria in Haarlem en bezoeken bij de oprichting van de Via Egnatia Foundation.

Het traject van de Via Egnatia

1 Romeinse mijl = 1481,5 m.

Ed. Adams C., *Laurence R., Travel and Geography in the Roman Empire.* (London, New York 2001) p. 172.

Avramea A., *Tracé et fonction de la Via Egnatia. Du IIe siècle avant J.C. au VIe siècle après J.C.* (Rethymnon 1996) p. 4.

Ibid. p.7.

aangegeven wat de afstand was vanaf de laatste stad en welke afstand er te gaan was tot de volgende stad. Zo'n mijlpaal werd in 1974 in de buurt van Thessaloniki opgegraven. Hierop staat in het Grieks en het Latijn de stichter van de weg vermeld: Cnaeus Egnatius, zoon van Gaius, en de afstand in mijlen² tot Dyrrachion: 260. Cnaeus Egnatius was proconsul van 146 tot 143, dus in deze periode is het westelijke deel van de Via Egnatia aangelegd. De weg was het verlengstuk van de Via Appia: deze liep van Rome naar Brindisium, en direct aan de overkant van de Adriatische Zee in Dyrrachion begon de Egnatia.

Verwaarlozing

Tijdens de Republiek werd de weg veel gebruikt, en goed onderhouden. In de eerste eeuw v.Chr. werden de Romeinen in beslag genomen door burgeroorlog en twisten en werd de weg verwaarloosd, maar tijdens de regering van Trajanus werd hij weer opgeknapt en voorzien van nieuw wegdek. De Via Egnatia hernam zijn belangrijke functie.

Niet alleen militairen marcheerden over de weg, maar ook kooplieden, belangrijke personen en boodschappers van de door Augustus ingestelde postdienst gebruikten hem. Personen die voor een rechtbank moesten verschijnen, reisden over de weg naar de stad. In de dagvaarding werd rekening gehouden met de afstand die de gedaagde moest afleggen en men ging ervan uit dat er twintig mijl per dag afgelegd kon worden; het meest langzame reistempo op een goede weg, waar tenslotte iedere twintig mijl een versiersstation was.³

Gedenksteen voor big

Af en toe geeft een archeologische vondst ons een onverwacht inkijkje in wat zich onderweg afspeelde.

Dat geldt bijvoorbeeld voor de vondst van een grafstele voor een big, gevonden in de buurt van Edessa. De stele meldt dat het varkentje met zijn meester onderweg was naar Pella om daar geofferd te worden in de tempel van Bacchus. Het diertje stierf echter een voortijdige dood als gevolg van een verkeersongeluk op de Via Egnatia, waarna de ontredder de eigenaar een gedenksteen voor hem oprichtte.⁴

Na het jaar 300 neemt het belang van de Egnatia toe omdat Constantinopel wordt uitgeroepen tot nieuwe hoofdstad en het zwaartepunt van het Rijk naar het oosten verschuift. Bovendien ontvluchten veel inwoners het door barbaren geplaagde westen en reizen over de Egnatia naar de oostelijke provincies.

Pelgrims

Vanaf de vierde eeuw weten we meer over de Via Egnatia. Dit komt onder andere door de verschijning van een nieuw soort reiziger, de christelijke pelgrim. Ten behoeve van deze pelgrims kwamen er routebe-

'Tijdens het Romeinse, Byzantijnse en Ottomaanse Rijk bestonden er in deze streek geen grenzen.'

schrijvingen die de vrome reizigers in woord en beeld de weg naar Jeruzalem wezen: de *itineraria scripta* en de *itineraria picta*. Deze *itineraria* waren vaak heel gedetailleerd en gaven precies de *stationes* op de route aan. Ook aanstaande heiligen, die onderweg waren om nieuw aangekomen volkeren te kerstenen, reisden over de Via Egnatia. Het zesde-eeuwse heiligenleven over Gregorius maakt melding van een tocht, waarbij deze heilige in de winter over de Egnatia reist. De rivieren zijn buiten hun oevers getreden maar Gregorius ziet hoe het leger zich toch veilig over de weg kan verplaatsen. Dit ziende besluit hij te bidden voor keizer Trajanus, die de weg gerestaureerd had en daarom de redder van heel wat mensenlevens was. Maar als Gregorius in zijn gebed verzonken is, komt er een engel die hem zegt niet te bidden voor een heidense keizer.⁵

Liever over zee

Maar dan zijn we al in Byzantijnse tijden beland en is door de val van Rome de betekenis van de weg als belangrijkste verbinding tussen Constantinopel en Italië verminderd. Door de komst van Bulgaren en andere Slaven in de Zuidelijke Balkan is de weg niet meer veilig voor individuele reizigers en reist men liever over zee.

De Via Egnatia tegenwoordig in Albanië.

In de periode tussen de 900 en 1200 weet de keizer van Constantinopel zijn gezag weer over het gebied te vestigen, maar na de vierde kruistocht komt er in 1204 definitief de klad in. In de Egnatia-regio ontstaan allerlei kleine staatjes, geleid door krijgsheren die elkaar naar het leven staan. De Via Egnatia verliest zijn betekenis als verbindingsweg tussen de Adriatische Zee en de Bosporus, maar blijft regionaal in gebruik. Met de komst van de Turken vestigt het Ottomaanse Rijk zijn gezag over het gebied en begint de weg aan een nieuw leven. De sultan onderhoudt de weg en er komen verbeteringen, nieuwe bruggen en karavanserais: pleisterplaatsen voor mens en dier. In dit artikel gaat het te ver om de Byzantijnse en Ottomaanse geschiedenis van de weg te beschrijven.

Nationalisme

Het is duidelijk dat het gebied rondom de Via Egnatia door de weg eeuwenlang samengebonden is. De weg verbond de gebieden en de mensen die er leefden met elkaar en zorgde zo voor allerlei gemeenschappelijke ontwikkelingen. Tijdens het Romeinse, Byzantijnse en Ottomaanse Rijk bestonden er in deze streek geen grenzen, behalve de grenzen van het rijk waartoe deze behoorde.

De negentiende eeuw betekende een enorme cesuur in de geschiedenis van het gebied. Nationalisme zorgde ervoor dat de verschillende volkeren op zoek gingen naar hun eigenheid en men identificeerde zichzelf door juist de verschillen met anderen te benadrukken. Dit heeft geleid tot oorlogen en nationalistische spanningen tussen de nieuwe staten die voortduren tot op de dag van vandaag. Denk hierbij alleen maar aan de Turks-Griekse tegenstellingen of het conflict over de naam Macedonië. Bovendien heeft het verdwijnen van de communistische regimes in Albanië, Bulgarije en het voormalige Joegoslavië er voor gezorgd dat deze landen in armoede zijn vervallen. Vooral in Albanië zijn hele streken ontvolkt; alle volwassenen die kunnen, zijn naar Griekenland of Italië gegaan om daar te werken. In de dorpen zijn alleen de oude mensen en kinderen nog over.

Restauratie

Om de situatie van de zuidelijke Balkan onder de aandacht te brengen is in 2007 de Via Egnatia Foundation opgericht, die tevens de hierboven genoemde conferentie organiseerde. Deze stichting wil het economische en culturele leven in het gebied stimuleren door het initiëren van culturele, wetenschappelijke en onderwijsactiviteiten.

Gedacht wordt aan de restauratie van delen van de weg,

het ontwikkelen van een goed geoutilleerd grensoverschrijdend wandelpad over de oude Egnatia, het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek en het opzetten van onderwijsprojecten. Bij dit laatste wordt concreet gedacht aan een lessenserie of een cursus over de geschiedenis van de weg en omstreken, waarbij aandacht wordt geschonken aan de gemeenschappelijke geschiedenis van het gebied en haar bevolking. De geschiedenis van de Via Egnatia is een onderwijskundige goudmijn: zij bestrijkt alle

△
Straatnaambord in de buurt van Edessa.

'Via Egnatia is een onderwijskundige goudmijn.'

tijdvakken vanaf de oudheid en heeft heel veel aanknopingspunten met kenmerkende aspecten. Bovendien biedt dit onderwerp de gelegenheid leerlingen kennis te laten maken met minder bekende aspecten van de Europese geschiedenis. Op de volgende Euroclio Conferentie hoopt de foundation aandacht te besteden aan dit project.

◁
Een oude mijlpaal van de Via Egnatia.

LITERATUUR

Adams C., Laurence R., ed., **Travel and Geography in the Roman Empire.** (London, New York 2001).

Avramea A., **Tracé et fonction de la Via Egnatia.** Du IIe siècle avant J.C. au VIe siècle après J.C. (Rethymnon 1996)

Tilburg C., van, **Romeins Verkeer.** (Amsterdam 2005)

Zachariadou E., ed., **The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699).** (Rethymnon, 1996).

Zie ook de Via Egnatia Foundation: www.viaegnatiafoundation.eu. De stichting is een non-profit organisatie die geen partij kiest in conflicten in het gebied en niet samen werkt met nationalistische organisaties.

0412-481000
BEL EVEN VOOR ONZE REISGIDS!

*meer dan 40 jaar maatwerk
voor school- en studentengroepen*

PARIJS 3-daagse touringcarreels, heen en terug dagrit, hotel** 3-persoonskamers, douche/toilet, L+O

vanaf
€ 89,00 p.p.

BERLIJN 4-daagse touringcarreels, heen dag- en terug nachtrit, Jugendhotel, meerpersoonskamers, L+O

vanaf
€ 89,95 p.p.

LONDEN 3-daagse touringcarreels, heen dag- en terug nachtrit, youth hostel, meerpersoonskamers, L+O

vanaf
€ 76,00 p.p.

MADRID 4-daagse vliegreis, Eindhoven of Charleroi - Madrid vv (incl. verplichte taxen!),
hostel, meerpersoonskamer, L+O

vanaf
€ 211,00 p.p.

ANDALUSIË 4-daagse vliegreis, Weeze of Charleroi - Malaga vv (incl. verplichte taxen!),
hotel**, 3-4 persoonskamer, halfpension

vanaf
€ 259,00 p.p.

ROME 4-daagse vliegreis, Weeze of Charleroi - Rome vv (incl. verplichte taxen!),
hotel** 4-6 p.kamers, douche/toilet, L+O

vanaf
€ 209,00 p.p.

FLORENCE 5-daagse touringcarreels, heen en terug nachtrit, hotel*** Montecatini,
meerpersoonskamers, halfpension

vanaf
€ 169,95 p.p.

SICILIË 4-daagse vliegreis, Weeze - Trapani vv (incl. verplichte taxen!), hotel**, 3-4 persoonskamers, halfpension

vanaf
€ 299,00 p.p.

PRAAG 4-daagse touringcarreels, heen dag- en terug nachtrit, hotel**/**, 2-3 p.kamers douche/toilet, L+O

vanaf
€ 105,00 p.p.

Genoemde tarieven bij 46-60 deelnemers bij touringcarreizen en vanaf 10 deelnemers bij vliegreis Rome en Madrid, vanaf 36 deelnemers bij vliegreis Sicilië, vanaf 41 deelnemers bij vliegreis Andalusië. Periode november-februari. (Sicilië april-oktober)

Bij touringcarreizen: elke 16e deelnemer gratis en reisverzekering inbegrepen!

U kiest uw eigen vertrekdatum! Service waar u recht op heeft!

Meer of minder deelnemers? Meer reisdagen? Andere periode? Of een ander reisdoel in Europa?
BEL ONS VOOR EEN VRIJBLIJVENDE OFFERTE OP MAAT!

EUROPA SPECIAAL REIZEN - HET WARGAREN 5 - 5397 GN LITH - TEL. 0412-481000
offerte@europaspeciaalreizen.nl www.europaspeciaalreizen.nl

Het tijdperk Perikles

(DE-)CONSTRUCTIE VAN EEN GROOT STAATSMAN

Het klassieke Athene wordt vaak bestempeld als *The Age of Pericles*. Het is de vraag of dit terecht is. Het klassieke Athene besloeg een langere periode dan Perikles' levensjaren (ca. 495-429 v.Chr.) en bracht naast hem meer illustere personen voort.

In de constante stroom handboeken die verschijnen over het klassieke Athene speelt Perikles zonder uitzondering een hoofdrol. Zijn naam staat vaak al in de titel of zijn portret prijkt op de cover. In de bronnen wordt hij vrij eensgezind neergezet als een charisma-tische leider die de Atheense politiek een aanzienlijke tijd domineerde. Volgens de dichter Eupolis zat 'de godin van de overredingskunst op zijn lippen' en Thucydides noemt Perikles' Athene 'in naam een democratie, maar in feite een heerschappij van de eerste der burgers', te weten Perikles¹. De geschiedschrijver werpt daarmee een lange schaduw over de receptie van het leven van de staatsman. De iconstatus die Perikles geniet, komt voort uit de ongeken-de bloei die Athene doormaakte tijdens zijn leven.

Perikles' leiderschap had duidelijk een martiale kant. Tijdens zijn leven werd hij meerdere malen gekozen als één van de tien strategen. Deze legeraanvoerders hadden een aanzienlijke invloed op het binnen- en buitenlandse beleid. Perikles voer een imperialistische koers en bracht Athene halverwege de vijfde eeuw aan het hoofd van een imperium. Hiermee luidde hij later wellicht ook de neergang van Athene in: Sparta was niet gediend van de Atheense hegemonie in de Egeïsche zee en een oorlog tussen de twee grootmachten werd onvermijdelijk.

Al tijdens zijn leven en na zijn dood werd Perikles dan ook stevig bekritiseerd. Binnen een eeuw na zijn dood kreeg de bewondering voor Perikles echter de overhand en werd hij een figuur van mythische proporties. Nog steeds is hij voor velen een nobele voorvechter

van de nog immer verheerlijkte idealen van vrijheid en gelijkheid, die van Athene het democratische en culturele centrum van de wereld maakten. Maar welke historische daden kunnen we Perikles daadwerkelijk toeschrijven?

Democraat

Over Perikles' jeugdijaren is niet veel bekend, behalve dat ze getekend moeten zijn geweest door de oorlog met de Perzen en de ballingschap van zijn vader, die kort na de overwinning op de Perzen (479) overleed. In 472 nam Perikles als twintiger de productiekosten op zich van Aischylos' Perzen, de winnende tragedie van de Grote Dionysia van dat jaar². Met deze liturgie

▷ Thuc. 2.65.9.

▷ IG II2 2318.

'In handboeken bestaat de neiging om elke democratische maatregel uit deze tijd aan Perikles toe te schrijven.'

profileerde hij zich in het publieke leven en vestigde hij zijn naam tussen de invloedrijkste families van Athene.

Tien jaar later, in 463, maakte Perikles zijn politieke debuut. Hij was een van de aanklagers in het staatsproces tegen Kimon, een conservatieve aristocraat die weinig zag in de democratie. Kimon werd ervan beschuldigd zich te hebben laten omkopen en bewust de kans te hebben verspeeld de koning van Macedonië aan te vallen. Hij werd hiervan vrijgesproken, waarna hij afreisde naar Sparta om hulp te bieden bij een grote opstand onder de heloten, een door de

Diana Kretschmann is docent oude geschiedenis aan de Universiteit Leiden en geaffilieerd onderzoeker aan de Universiteit Utrecht.

1. Voor een belangrijke nieuwe interpretatie van Perikles' burgerschapswet zie: J.H. Blok, 'Perikles' citizenship law: a new perspective', *Historia* 58.2 (2009) 141-170, waarin zij betoogt dat Perikles' burgerschapswet ervoor zorgde dat de Atheense burgergemeenschap (*dêmos*) als het ware één grote *genos* werd. Dit betekende een democratisering van de religieuze praktijk: waar van oudsher alleen *gennētai*, leden van aristocratische geslachten (*genē*) die zich op een autochtone afkomst (dus twee Atheense ouders) konden beroepen, priesterschappen mochten bekleden, kwamen door Perikles' burgerschapswet alle burgers hiervoor in aanmerking. De priesterschappen van nieuwe stadsculten werden voortaan democratisch verloot onder alle Atheners (ex *hapantōn*).

Portret van Perikles met Korinthische helm (Alte Museum, Berlijn). Romeinse kopie uit de eerste eeuw na Chr. naar het originele beeld van Kresilas uit de vijfde eeuw v. Chr.

Spartanen onderdrukte bevolkingsgroep. Kimons rivaal Ephialtes maakte dankbaar gebruik van zijn afwezigheid. Via wetsvoorstellen ontdeed hij de Areopagos, het aristocratische bolwerk bij uitstek, van haar politieke macht en liet deze overdragen aan de volksvergadering, de raad van vijfhonderd en de volksrechtbanken. De macht lag nu werkelijk bij het volk (*dēmokratia*). Ten onrechte wordt vaak verondersteld dat Perikles tijdens de hervormingen van Ephialtes als diens rechterhand opereerde. Een dergelijke samenwerking is op basis van de bronnen nooit vastgesteld. Deze veronderstelling berust dan ook waarschijnlijk op een zogenaamde *hindsight bias*: achteraf beschouwd lijkt een samenwerkingsverband tussen de twee op basis van Perikles' latere beleid evident. Na de moord op Ephialtes in 461 en de verbanning van Kimon in datzelfde jaar vanwege diens vriendschappelijke betrekkingen met Sparta, nam de volksvergadering diverse wetsvoorstellen aan die aansloten op de hervormingen. Zo werd in

'Perikles was zonder meer een 'havik': hij wilde de macht van Athene koste wat het kost consolideren, zelfs als daar mensenlevens mee gemoeid waren.'

458/7 de vermogensrechten voor archonten verlaagd. Twee andere belangrijke maatregelen kunnen niet worden gedateerd: de introductie van het *theorikon*, een staatsfonds dat arme burgers financieel ondersteunde zodat zij in staat waren het festival van de Grote Dionysia te bezoeken, en Perikles' introductie van presentiegeld in de juryrechtbanken, waardoor ook armere burgers als juryleden konden dienen zonder een dagloon te hoeven missen.

In handboeken bestaat de neiging om elke democratische maatregel uit deze tijd aan Perikles toe te schrijven, maar dat is onzeker. Zijn burgerschapswet uit 451/0 is de vroegst dateerbare wet die met zekerheid op Perikles' naam staat. Deze wet beperkte het Atheense burgerschap tot degenen die zich konden beroepen op zowel een Atheense vader als een Atheense moeder en lijkt op het eerste gezicht in strijd met de voorafgaande initiatieven die er juist op gericht waren de participatie te verhogen. Wat Perikles met zijn burgerschapswet wilde bereiken is dan ook onderwerp van debat. Toch hangt Perikles' strengere definitie van Atheens burgerschap (voorheen voldeed één Atheense ouder) waarschijnlijk nauw samen met de andere hervormingen die van Athene een radicale democratie maakten.³ Atheens burgerschap werd een voorrecht waar verschillende politieke, juridische, economische en religieuze privileges aan verbonden waren.

Havik

Niet alleen Perikles' burgerschapswet zorgde ervoor dat Atheens burgerschap in de vijfde eeuw als een steeds exclusiever bezit werd ervaren. De Delisch-Atische Zeebond, in 477 opgericht als bondgenootschap tegen de Perzen, veranderde in rap tempo in een Atheens imperium, met alle voordelen van dien. Toen in 454 na een mislukte expeditie in Egypte de bondskas van Delos naar Athene werd verplaatst, kon Athene haar imperialistische ambities binnen de bond niet meer ontkennen. De Atheense hegemonie over de Egeïsche zee was de Spartanen een doorn in het oog. Rond het midden van de vijfde eeuw kwam het tot een reeks gewapende conflicten tussen de twee grootmachten en hun bondgenoten. Tijdens deze zogenaamde 'Eerste Peloponnesische oorlog' (459-446) leidde Perikles diverse militaire campagnes waaronder een campagne tegen Sikyon en Akarnania in de Korinthische Golf en een slotoffensief op Euboia, waarna er

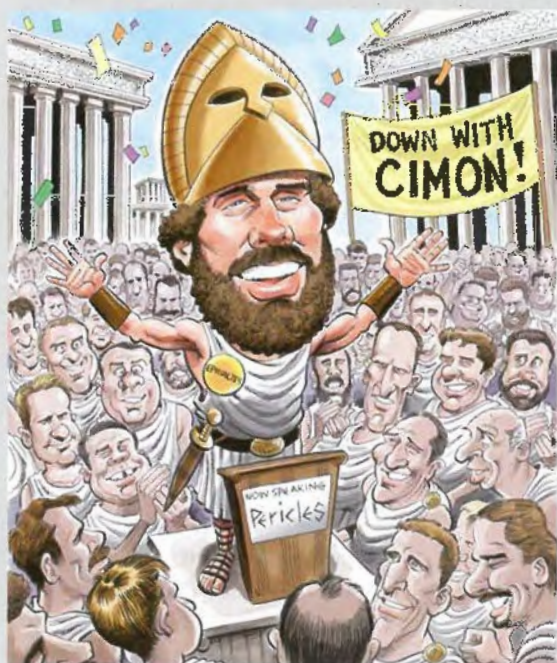
tijdelijk vrede werd gesloten met de Spartanen. Toen in 440 Samos, een van Athenes belangrijkste bondgenoten, in opstand kwam, kon Perikles opnieuw zijn militaire capaciteiten bewijzen. Hij sloeg de opstand resoluut neer. Zijn aanpak van de Samische rebellen zegt veel over zijn militaire leiderschap. Perikles was zonder meer een 'havik': hij wilde de macht van Athene koste wat het kost consolideren, zelfs als daar mensenlevens mee gemoeid waren. Ook zijn agressieve kolonisatiepolitiek getuigt van Perikles' imperialistische koers. Blijkbaar was hij een bekwaam veldheer, want tijdens zijn leven werd hij meerdere keren tot strateeg gekozen. Het is echter niet duidelijk hoe vaak hij precies het ambt van strateeg bekleedde. Tijdens de Eerste Peloponnesische oorlog had Perikles zich al een aantal keer bewezen als strateeg, maar volgens Plutarchus, die rond 100 n.Chr. een biografie over Perikles schreef, had hij nog veel te duchten van zijn politieke tegenstanders. Nadat zijn laatste rivaal, Thucydides (niet de geschiedschrijver), de zoon van Melesias, in 443 werd verbannen, werd Perikles tussen 443 en 430 onafgebroken herkozen⁴. Maar Perikles was slechts één van de tien strategen die ieder jaar per stam (*phyle*) werd gekozen. Bovendien was Thucydides afkomstig uit een andere stam dan Perikles, dus is het onlogisch dat hij een belemmering zou vormen voor de kandidatuur van Perikles.⁵ Zoals we zullen zien is

de tweedeling die Plutarchus in Perikles' carrière aanbrengt een verkeerde voorstelling van zaken.

Perikles' laatste jaren waren zijn minst glansrijke. Hij werd in toenemende mate bekritiseerd en het regende aanklachten tegen personen uit zijn vriendenkring. In 431 leidde hij zijn medeburgers opnieuw in een oorlog met de Spartanen. Met de constructie van de Lange Muren rond 457 had hij van Athene een in theorie onneembare vesting gemaakt. Zijn strategie om de hele Atheense burgergemeenschap binnen de stadsmuren te huisvesten en volledig op de vloot te laten vertrouwen, pakte echter verkeerd uit. Al snel werd de overvolle stad geteisterd door een dodelijke plaag die vele slachtoffers eiste. Bovendien zorgden de verwoestingen van het Attische achterland door de Spartanen, die buiten de stadsmuren vrij spel hadden, voor grote onvrede. Nadat Perikles jaren het vertrouwen had genoten van een meerderheid, begon het volk nu te twifelen aan de grote staatsman. In 430 werd hij uit zijn ambt gezet op aanklacht van verduistering van staatsgeld en werd er onderhandeld met Sparta. Toen vrede uitbleef, werd Perikles in 429/8 gerehabiliteerd en opnieuw aangesteld als strateeg. Dit ambtsjaar zou hij echter niet meer afmaken: na zes maanden bezweek hij zelf aan de plaag.

Cultuurdrager

Menig handboek benadrukt Perikles' culturele bijdrage aan het klassieke Athene. Zijn veronderstelde omgang met de culturele en intellectuele elite van Athene en omstreken moet echter met een korreltje zout geno-

men worden en het gaat absoluut te ver om hem een intellectuele leider te noemen.⁶

Perikles' naam wordt tevens in één adem genoemd met het grote bouwprogramma op de Akropolis, waarvan het Parthenon (447-432) hét architectonische hoogtepunt was. Het is echter de vraag in hoeverre Perikles verantwoordelijk was voor de planning, bouw en voltooiing van het bouwprogramma. Er lijkt tenminste een rol voor hem weggelegd te zijn geweest in de besluitvorming rond de initiatie van het megaproject. Nadat er in 449 vrede was gesloten met de Perzen, nam Perikles het voortouw om de volksvergadering te overreden de tempels te herbouwen die door de Perzen in de as waren gelegd. Wat de bouw zelf betreft, tasten we in het duister. Volgens Plutarchus was de leiding van het prestigeproject volledig in handen van Perikles en had hij zijn vriend Pheidias als opzichter aangesteld. Bouwinscripties afkomstig van de Akropolis laten echter zien dat er jaarlijks bouwcommissies werden aangesteld die bestonden uit meerdere commissieleden. Het bouwproject was dus niet in handen van één persoon, maar stond onder democratische supervisie. Plutarchus' relaas van het bouwprogramma is dan ook vertekend door de tijd waarin hij zelf leefde. Zo lijkt de relatie tussen Perikles en Pheidias verdacht veel op die van keizer Trajanus (98-117 n.Chr.) en zijn architect Apollodoros en is ook zijn interpretatie dat Perikles met 'zijn' bouwprogramma werkgelegenheid wilde verschaffen aan de armen, van Romeinse makelij. Natuurlijk werden er verschillende werklieden aangetrokken voor het bouwproject, maar van een campagne tegen werkloosheid was geen sprake. Dat het project pas na Perikles' dood werd voltooid, is nog een argument om te twifelen aan de grote betrokkenheid die Plutarchus hem toeschrijft.

Bewonderd en verguisd

Na zijn dood werd Perikles zowel bewonderd als verguisd. Enerzijds kwam er kritiek uit de antidemocratische hoek. Zo beticht Plato (ca. 428-347) Perikles van demagogie. Hoewel hij misschien de minst slechte demagoog was van allemaal, liet Perikles zich toch leiden door de wensen van het gepeupel⁷. Anderzijds leidde de capitulatie van Athene in 404 tot de vraag of Perikles verantwoordelijk was voor de rampzalige uitkomst van de Peloponnesische oorlog. De bronnen geven geen eenduidig antwoord op deze schuldvraag. Met een heuse complottheorie suggereert Aristophanes in zijn komedie *Vrede* (opgevoerd in 421) dat Perikles de Peloponnesische oorlog begonnen was vanwege zijn angst om net als zijn vriend Pheidias

▷ Plutarchus, *Leven van Perikles* 16.3.

▷ Thucydides' stam was Antiochis, terwijl Perikles afkomstig was uit Akamantis. Voor het argument en een kritische beschouwing op de bronnen voor Perikles' politieke en militaire carrière, zie: C.W. Fornara en L.J. Samons II, *Athens from Cleisthenes to Pericles* (Berkeley 1991) 24-36.

▷ Voor het beeld van Perikles als intellectuele leider, zie: A.J. Podlecki, *Pericles and his circle* (Londen en New York 1998). Volgens Stadter is de intellectuele invloed op Perikles te reduceren tot zijn muzikleraar en tevens politiek adviseur Damon, de filosoof Anaxagoras en Aspasia, die naast zijn minnares ook zijn onderwijzeres was in de overredingskunst. Zie: P.A. Stadter, 'Pericles among the intellectuals', *Illinois Classical Studies* 16 (1991) 111-124.

▷ Gorgias 515e-519d.

◁
Cartoon van Perikles (Tom Richmond, 2006).
Bron:
T. Richmond, *The Mad Blog*, 31 juli 2009.

vgl. Thuc. 2.35-45.

IG I3 49.

Perikles spreekt de Atheners toe. (Philipp Foltz, 1852)

aangeklaagd te worden. Met de oorlog hoopte hij de aandacht af te leiden. Thucydides (de geschiedschrijver) pleit hem daarentegen vrij. In zijn Peloponnesische oorlog laat hij Perikles in een drietal redevoeringen aan het woord en schetst hiermee een portret van een intelligente leider en een begenadigde spreker. Hij is ervan overtuigd dat Perikles' strategie, indien hij nog had geleefd, de overwinning had gebracht. Het is echter van belang je te realiseren dat Thucydides Perikles geheel in functie van het dramatische verloop van de Peloponnesische oorlog opvoert. Zo laat hij de andere redevoeringen die gehouden werden in de volksvergadering weg en creëert hij bewust een kloof tussen Perikles en de politieke leiders die na zijn dood aan de macht kwamen. Het beeld dat er na Perikles' dood een ander type politiek leider opstond, zoals Kleon, moet daarom genuanceerd worden. Plutarchus op zijn beurt probeert Thucydides' typering van Perikles als de ongekroonde leider van de Atheners te combineren met het Periklesbeeld bij Plato en Aristophanes. Dit zorgt voor een opmerkelijke tweedeling in de biografie van Perikles: eerst schildert Plutarchus hem af als een demagoog die doet wat het volk van hem vraagt (Plato), maar later is hij de onbetwiste leider van het volk (Thucydides), die niet vrijuit gaat als het op de schuldvraag aankomt (Aristophanes).

Leiderschap

Perikles domineerde lange tijd de Atheense politiek. Toch was van een 'heerschappij van de eerste der burgers' nimmer sprake. Hij was slechts één van de tien strategen. Daarnaast had iedere burger het recht om de volksvergadering toe te spreken indien hij dat wenste (ho boulomenos). Perikles gebruikte de kracht van de retorica in zijn voordeel: zijn welsprekendheid was een machtig medium waarmee hij de volksverga-

dering overreedde. Dat zijn sprekerstalent alom werd gewaardeerd en zijn aanzien groot was, blijkt ook uit het feit dat hij meerdere malen gevraagd werd te spreken op staatsbegrafenissen. Het mogen uitspreken van de officiële lijkrede tijdens deze gelegenheden werd als bijzonder eervol beschouwd⁸. Toch was Perikles net zo afhankelijk van de welwillendheid van de volksvergadering als iedere andere politieke leider. De vondst van twee potscherven (ostraka) met zijn naam, laat zien dat Perikles net zo goed verbannen had kunnen worden als zijn politieke tegenstanders Kimon en Thucydides, al moet gezegd dat zijn naam maar tweemaal voorkomt binnen de tot nu toe gepubliceerde ostraka en dat is opvallend weinig. Dat Perikles een voorzichtige koers moest varen binnen het politieke discours wordt ook uit ander epigrafisch bronnenmateriaal duidelijk. Zo legt het zogenaamde 'Bronnenhuis-decreet' het besluit vast Perikles en zijn zonen vriendelijk te bedanken voor hun aanbod een bronnenhuis te bekostigen⁹. Het volk besloot dit aanbod niet aan te nemen, maar zelf in de kosten van het bronnenhuis te voorzien (met geld van de bondgenoten). Samenvattend kan gesteld worden dat Perikles' politieke carrière met terugwerkende kracht is opgeblazen en dat er meer wetten aan hem zijn toegeschreven dan uit het bronnenmateriaal blijkt. Daarnaast is het onjuist hem te verheerlijken als een voorvechter van democratische idealen. Perikles was een imperialist die het niet zo nauw nam met de vrijheid en gelijkheid van niet-Atheners. Bovendien moet het beeld van Perikles als een onbetwiste leider genuanceerd worden: als strateeg en redenaar was hij slechts één radertje in de democratie. Al tijdens zijn leven was Perikles onderhevig aan kritiek. Hij werd niet alleen door rivaliserende politici met argusogen bekeken, ook was hij een aantrekkelijke risee van komediedichters. Perikles was onderdeel van een complex politiek discours, waarbij de spelregels werden gedicteerd door het volk.

VERDER LEZEN

- Hurwit, J.M., *The Acropolis in the age of Pericles* (Cambridge 2004).
Kagan, D., *Pericles of Athens and the birth of democracy* (Londen 1990).
Rooijen-Dijkman, H.W.A. van, *Ploutarchos. Beroemde Grieken* (vert.; Athenaeum-Polak & Van Gennep; Amsterdam 2007).
Samons II, L.J. (ed.), *The Cambridge companion in the age of Pericles* (Cambridge 2007) 282-307.
Schubert, C., *Perikles* (Darmstadt 1994).
Schwartz, M.A., *Thucydides. De Peloponnesische oorlog* (vert.; Baarn 1986).
Tracy, S., *Pericles. A sourcebook and reader* (Berkeley 2009).
Will, W., *Thukydides und Perikles: der Historiker und sein Held* (Bonn 2003).

BOEKEN

Hans Pols

ZOJUIST VERSCHENEN

Otto van Eck werd door zijn ouders opgevoed als een model-burger van de toekomst. Daarom moest hij ook een dagboek bijhouden. De tijd van de verlichting gezien door de ogen van een kind. En hoe de idealen van de achttiende eeuw stuiten op de grenzen van de maakbaarheid van mens en maatschappij. Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, **De wondere wereld van Otto van Eck. Een cultuurgeschiedenis van de Bataafse Revolutie.** Bert Bakker, € 39,95.

In hoog tempo vielen de laatste tijd grote Nederlandse bedrijven in buitenlandse handen. KLM, Nutricia, de Bijenkorf, Grolsch, de Hoogovens en DAF zijn allemaal verkocht en nu zijn de energiebedrijven aan de beurt. Wie volgt? Aandeelhouders en topmanagers strijken bij deze overnames vette premies op. Wat betekent dit voor de toekomst van Nederland? Menno Tanuninga, **De uitverkoop van Nederland. Hoe een ondernemend land geveild werd.** Prometheus/NRC-Handelsblad, € 19,95.

Nu het hele Europese project, naar het lijkt, door een zesde van de Nederlanders wordt afgewezen, is het interessant te lezen waar men zich tegen keert. De ongrijpbare Europese geschiedenis zichtbaar gemaakt. Luuk van Middelaar, **De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin.** Historische Uitgeverij, € 35,00.

Ergens tussen de grote veranderingen van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw en die van de afgelopen decennia liggen de no-nonsens jaren tachtig met veel

protesten, twee Elfstedentochten, een kroning en een gewonnen Europees kampioenschap voetballen. Paul Brood, René Kok en Erik Somers, **Het jaren 80 boek.** Waanders/Nationaal Archief, € 14,95.

Een bundeling van kleine, columnachtige stukken en grotere artikelen over Europa en de Franse Vijfde Republiek. H.L. Wesseling, **Een vredelievend volk. Opstellen over geschiedenis.** Bert Bakker, € 19,95.

Na de val van de Muur in 1989 heeft Duitsland een ander gezicht en positie gekregen. De hoofdstad Berlijn is het culturele centrum van Midden-Europa geworden. Tegelijkertijd verkeert het land in grote onzekerheid over zijn identiteit. Rob Savelsberg, **Berlijn beweegt. Oude hoofdstad in een nieuw land.** Boom, € 19,10.

Over wat ooit de belangrijkste kerk van de Noordelijke Nederlanden was, verscheen van Nienke Vos (red.), **750 jaar Dom en rondom. Vier publiekslezingen door Utrechtse kerkhistorici.** Met cd en dvd. Parthenon, € 34,90.

Over waar alle historisch onderzoek mee begint, heeft Groniek een themanummer gewijd. Bronnen, **Groniek. Historisch tijdschrift** (nr. 182), Stichting Groniek, € 7,70.

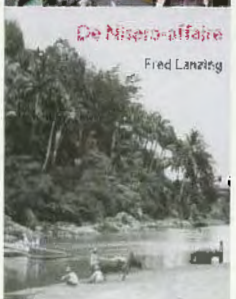
De moeizame relatie tussen de strijdkrachten en de bevolking van ons land vanuit het perspectief van het officierenkorps in de periode tussen de Belgische Opstand en de Eerste Wereldoorlog. De officieren

vormden geen eensgezind conservatief bolwerk. Ben Schoenmaker, **Burgerzin en soldatengeest. De relatie tussen volk, leger en vloot 1832-1914.** Boom, € 29,50.

In 1883 was de Atjeh-oorlog tien jaar bezig. Alle pogingen van het Nederlandse gezag het sultanaat te onderwerpen hadden tot dan toe gefaald. Tot overmaat van ramp strandde de Engelse vrachtvaarder Nisero op de westkust van Sumatra en werd de bemanning gegijzeld. Fred Lanzing, **De Nisero-affaire. Een gijzelingsdrama uit een koloniaal verleden.** Uitgeverij Augustus, € 15,00.

De historische figuur is bijna onzichtbaar door wolken van tabaksrook. Maar Peter Stuyvesant is veel meer dan een sigarettenmerk. Als exponent van het zeventiende-eeuwse Nederlandse kolonialisme in de West is hij meer dan interessant. Jaap Jacobs, **Petrus Stuyvesant. Een levensschets.** Bert Bakker, € 14,95.

De Geldersen stonden in de vijftiende en zestiende eeuw te boek als boers, barbaars, oorlogszuchtig en rebels. Dit imago hadden zij te danken aan de vele oorlogen met de Bourgondische en Habsburgse vorsten, die het hertogdom Gelre wilden veroveren. Gelderse geschiedschrijvers zagen dat anders: zij beschreven hun landgenoten als dapper, sterk, ongekunsteld en vrijheidslievend. Aart Noordzij beschrijft de ontwikkeling van en de relatie tussen de Gelderse politiek gemeenschap en de Gelderse identiteit in de periode 1100 tot 1600. **Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen.** Werken Gelre 59, Verloren, € 39,00.

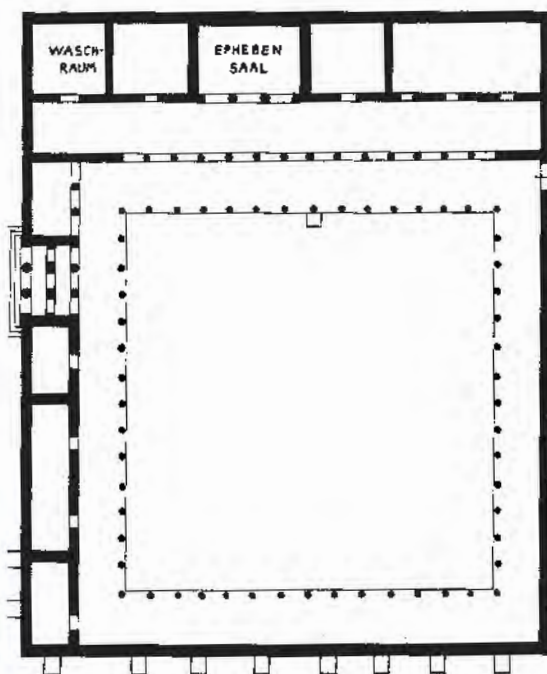
Van sport tot burgerdeugden

HET GYMNASIUM IN DE OUDHEID

Wanneer een jongen zegt 'Ik ga naar het gymnasium', begrijp je dat hij naar een vwo-school gaat waar hij ook onderwijs zal krijgen in klassieke talen. Wanneer een jongen in de oudheid datzelfde zei, bedoelde hij iets heel anders. Hij bezocht de sportschool. Het gymnasium was in de oudheid geen onderwijsinstelling, maar een plaats voor lichamelijke training. Toch was het gymnasium meer dan een gewone sportschool: de jongeren kregen er een maatschappelijke vorming en werden voorbereid op hun latere rol als volwassen burgers in de polis.

Gymnasium van Priene. Het is gebouwd in 130 v. Chr. met gelden geschonken door de rijke burger Moschion. De open palaestra wordt omringd door Dorische stoa's. Aan de noordzijde liggen de efebenzaal en ruimtes om zich in te wrijven met olie voor het sporten en om zich nadien te wassen.

Het gymnasium bestond al sinds de oudste tijden in de Griekse steden. Het woord is afkomstig van het Griekse woord *gymnos*, dat 'naakt' betekent; in het oude Griekenland werd sport naakt beoefend. Een gymnasium was van oudsher steeds volgens hetzelfde plan gebouwd. Het centrale deel was de palaestra, een vierkante of rechthoekige open plaats voor turnen, atletiek, boksen en andere sporten. Aan alle zijden rondom de palaestra lagen zuilengalerijen, en daarachter lagen zalen die

'Het gymnasium was de drukst bezochte plek van de stad'

dienst konden doen als kleedkamers, wasruimtes of lokalen voor lessen of lezingen. Het gymnasium van Priene is een mooi voorbeeld van een Hellenistisch gymnasium. Aan de noordzijde bevindt zich een 'efebenzaal' met zitbanken waar jongeren, net zoals nu, hun naam in de muur gekrast hebben. Naast het gymnasium lag een stadion voor hardlopedstrijden, soms een

Dr. J.H.M. Strubbe is hoofddocent aan het Instituut voor Geschiedenis, afdeling Oude Geschiedenis, aan de Universiteit van Leiden.

renbaan voor paardensport. In de Romeinse keizertijd zie je vaak een badinstelling aangebouwd: ruime hallen met enorme overspanningen en tongewelven. Er waren kleedkamers en zalen met koud, warm en heet water.

Sociale ontmoetingsplaats

In de keizertijd werd het gymnasium meer dan een sportschool. Het werd dé plaats voor sociale contacten van de burgers. Hier ontmoetten zij elkaar, maakten een praatje, luisterden naar een lezing. Hier werden wedstrijden georganiseerd, en feesten en banketten gehouden, meestal aangeboden door weldoeners. Het gymnasium was de drukst bezochte plek van de stad en stond als het ware symbool voor de stad. Een weldoener die een gymnasium bouwde of grondig renoveerde, werd vaak geëerd als 'tweede stichter van de stad'. Veel weldoeners van het gymnasium waren de gymnasiarchen, het hoofd van het gymnasium. De voornaamste taak van de gymnasiarch was het handhaven van de goede orde in het gymnasium; hij was verantwoordelijk voor het passende gedrag van de bezoekers. Zijn tweede taak betrof het gebouw: onderhoud, herstel, verfraaiing. Ten slotte was hij verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in het gymnasium: het brengen van offers aan de goden, het organiseren van festivals met wedstrijden, de administratie van de financiën met onder andere de aanschaf van olie voor het sporten. Bij dit alles werd van hem verwacht dat hij vrijgevig uit eigen zak zou bijdragen, bijvoorbeeld dat hij de olie gratis beschikbaar stelde en dat hij betaalde voor de verwarming van het bad. Hoe het gymnasium verder gefinancierd werd, is niet helemaal duidelijk. Het is vrijwel zeker dat er steeds meerdere bronnen van inkomsten waren, waarvan de samenstelling van stad tot stad varieerde. Het gymnasium kon eigen vermogen hebben; het kon geld ontvangen vanuit de stadskas. In elk geval betaalden ook de bezoekers bijdragen.

Militaire bekwaamheid

Jongeren van alle leeftijden kwamen trainen in het gymnasium. Meisjes bezochten het gymnasium niet. De sporten die beoefend werden, waren divers en verschillen van stad tot stad. We weten uit inscripties uit de Hellenistische periode dat de kinderen niet alleen aan atletiek deden (lopen, worstelen, boksen) maar ook training kregen in speerwerpen, boogschieten en het gebruik van wapens; militaire vakken dus. De Hellenistische tijd was een periode van veel oorlogvoering. De militaire training had echter ook een ideologische reden: het was onderdeel van de identiteit van de burger van de Griekse polis. Een goed burger was van oudsher

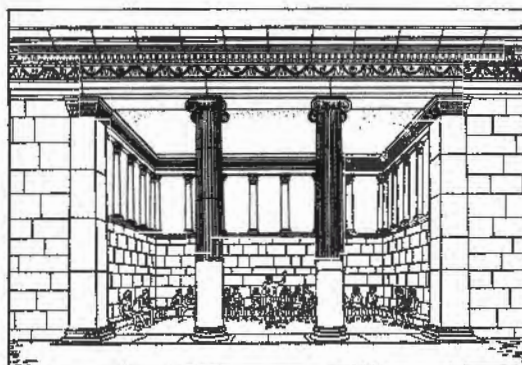

Abb. 96 und 97. Ephebensaal des unteren Gymnasiums

een goed soldaat die het vaderland verdedigde. De bekwaamheid van de jongeren op militair en atletisch gebied werd publiekelijk getoond bij parades en wedstrijden, beantwoordend aan de neiging tot competitie van de Grieken. Tegen het einde van de Hellenistische tijd verdwenen de militaire vakken grotendeels. Er kwam

'Een goed burger was een goed soldaat'

een nieuw idee van de goede burger: een man die zich inzet voor zijn stad door het uitoefenen van openbare functies en het verrichten van weldaden. Tijdens de Romeinse keizertijd heerste immers binnen het rijk veelal vrede en rust.

Geen intellectuele vorming?

Was het gymnasium dan niet een plaats waar de jongeren intellectueel onderricht kregen: literatuur, retoriek, filosofie, muziek? Nee, de intellectuele opvoeding van jongeren vond plaats in privéscholen of thuis. Kinderen konden tussen hun zevende en veertiende jaar naar school gaan en leerden daar lezen en schrijven en daarna grammatica en literatuur. Ouders moesten voor dat onderwijs betalen. Niemand was verplicht om te gaan, en zeker niet om gedurende zeven jaar naar school te gaan. Scholen waren overigens helemaal niet vergelijkbaar met onze scholen nu; een leraar (die

De efebenaal met houten zitbanken (reconstructie-tekening).

Inscripties uit de efebenaal, gegraveerd door efeben. In het rechthoekige kader staat: 'dit is de plaats (topos) van Alexander, zoon van Philologos'.

geen speciale opleiding of diploma bezat) gaf les op de hoek van de straat of in een gehuurd lokaaltje. Vanaf ongeveer vijftien jaar kon een jongen (uit een vermogende familie) onderwijs in de retoriek gaan volgen of filosofie. Ondertussen bezocht de jongen op vrijwillige basis het gymnasium. Daar werden sporadisch intellectuele vakken aangeboden. Meestal nam dit de vorm aan van lezingen, gehouden door rondreizende geleerden. Filosofen, historici, dokters, retoren kwamen naar de

'Buiten het gymnasium namen de leerlingen vaak deel aan openbare cultusplechtigheden'

stad en hielden tegen betaling lezingen voor een breed publiek, inclusief jongeren. In de regel waren leraren in intellectuele vakken niet verbonden aan het gymnasium. In zeer uitzonderlijke gevallen betaalde een weldoener voor de aanstelling van zo'n leraar.

Burgerdeugden

De sportieve training in het gymnasium ging samen met het ontwikkelen van 'morele' waarden. De jongeren werden geoefend in inzet of volharding (*philoponia*), in harmonieuze lichaamshouding of conditie (*euexia*) en in discipline of ordelijk gedrag (*eutaxia*). Deze waarden waren natuurlijk van belang in militaire context, maar betroffen ook en vooral het correcte gedrag van de burger in de polis. Ordelijk gedrag overeenkomstig de wetten van de gemeenschap, inzet voor de stad als magistraat en weldoener, beschaafd en beheerst optreden in het openbaar waren kenmerken van de goede burger. In deze vakken werden ook wedstrijden georganiseerd. Verder waren de jongeren actief betrokken bij het uit-

voeren van de cultus, zowel binnen als buiten het gymnasium. In het gymnasium werden verschillende goden vereerd, in het bijzonder Hermes en Herakles, maar ook andere goden, zoals de keizer in de Romeinse keizertijd. Buiten het gymnasium namen de leerlingen als groep heel vaak deel aan openbare cultusplechtigheden: aan offers, banketten, processies voor allerlei goden. Daar besteedden zij veel tijd aan. Een schoolkalender uit Kos, die niet eens volledig bewaard is, vermeldt twaalf van dergelijke plechtigheden binnen een periode van acht weken. Ook bij het eren van vorsten, keizers en lokale weldoeners liepen ze mee in parades. Of ze droegen een hymne voor. Wanneer een overleden weldoener publiekelijk naar het graf gedragen werd, maakten zij deel uit van de rouwstoet. In Priëne bijvoorbeeld werd na het overlijden van de weldoener Thrasyboulos besloten "dat de *paidonomoi* met de *paides* zullen meelopen in de begrafenisstoet, en de gymnasiarch met alle *efeben* en de *neoi*, en de strategen met de andere gezagsdragers". Al deze jongeren waren verbonden aan het gymnasium, dat centraal stond in het stedelijke leven. Vandaar dat zij bij vele openbare plechtigheden aanwezig waren en de stad representeren.

Het gymnasium speelde dus een belangrijke rol bij de maatschappelijke vorming van de jeugd. Het was een sociale instelling die de jongeren voorbereidde op hun rol in het stedelijke leven en de daarbij vereiste burgerdeugden ontwikkelde. Uiteindelijk droeg dit bij aan het handhaven van de leidende positie van de elite, aan het in stand houden van het op rijkdom gebaseerde regime in de Hellenistisch-Romeinse steden.

De uitgebreide versie van dit artikel is te vinden op de website.

▽
Eén van de drie gymnasia te Pergamum. Het ligt op het hoogste terras en behoort toe aan de *neoi*. De palaestra is erg groot (75 x 35 m) en is omgeven met Dorische stoa's. Het gebouw dateert uit de tweede helft van de derde eeuw voor Chr.

LITERATUUR

- Christes J., Klein R. & Lüth Chr. (eds.), **Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike**, Darmstadt 2006.
- D'Amore L., 'Ginnasio e difesa civica nelle poleis d'Asia Minore (IV – I sec. a.C.)', **Revue des Études Anciennes** 109 (2007) 147-73.
- Hin S., 'Class and society in the cities of the Greek East. Education during the *ephebeia*', **Ancient Society** 37 (2007) 141-166.
- Kah D. & Scholz P. (eds.), **Das hellenistische Gymnasium**, Berlin 2004.
- Laes Chr. & Strubbe J., **Jeugd in het Romeinse Rijk. Jonge jaren, wilde haren?**, Leuven 2008 (een herwerkte Engelse versie verschijnt in 2010 bij Cambridge UP).

Leven in een oude Romeinse stad

LESSEN OVER POMPEII EN HERCULANEUM

Veel van wat we weten over het leven in het Romeinse Rijk is rechtstreeks afkomstig van de uitgebreide opgravingen die gedaan zijn in Pompeii en het nabijgelegen Herculaneum. Deze steden, die in 79 na Chr. werden getroffen door een vulkaanuitbarsting van de Vesuvius, zijn relatief goed bewaard gebleven. De prachtige fresco's en mozaïeken zijn schitterende kunsthistorische overblijfselen.

In lesboeken wordt veelvuldig geput uit deze rijke bronnen. Informatie en afbeeldingen komen vaak van vondsten uit Pompeii of Herculaneum. Dit wordt overigens niet altijd duidelijk vermeld. Het beroemde mozaïek van Alexander de Grote, de enige afbeelding die van hem bestaat, komt bijvoorbeeld uit het Huis van de Faun in Pompeii. Daar is ook het beeldje gevonden van de dansende faun of sater. Het Alexandermozaïek is het meest gedetailleerde en complexe antieke mozaïek dat ooit is gevonden. Het bedekte de vloer van één van de pronkkamers van het Huis van de Faun. Een aantal mozaïeken en gebruiksvoorwerpen is helaas vervangen door replica's. Het origineel van de dansende sater bevindt zich bijvoorbeeld in het Museo Nazionale te Napels.

Fascinerende afgietsels en huizen

Voor wie zijn (brugklas)leerlingen op een levendige en toegankelijke manier kennis wil laten maken met het dagelijkse leven in het Romeinse Rijk is het geven van één of meer lessen over Pompeii een goed idee. Allereerst spreekt het verhaal van de uitbarsting van de vulkaan en het verloren gaan van de stad bij leerlingen tot de verbeelding. Er zijn speelfilms gemaakt, zoals recentelijk *The Last Day*, die goed bruikbaar zijn als instap. Hoe de vulkaanuitbarsting verliep, kan

bovendien nog een mooie samenwerking met het vak aardrijkskunde opleveren. Fascinerend zijn de gipsen afgietsels van inwoners van de stad, die verrast door de dood, zijn vastgelegd in de houding die zij aannamen op het moment dat zij stierven. Door deze afgietsels komen de mensen uit de oudheid plotseling heel dichtbij. Op leerlingen maakt dit doorgaans veel indruk. Daarnaast is aan de hand van de reconstructie van de stad veel te vertellen over hoe inwoners in een Romeinse stad leefden. Omdat Pompeii zo beroemd is,

Het beroemde Alexander mozaïek slaat vrijwel zeker op de slag bij Gaugamela, waar Alexander de Perzische koning Darius versloeg.

De beenderen en de afdruk van de lichamen bleven in de as bewaard. Door die holtes in het gesteente op te vullen met gips, werden de lichamen gereconstrueerd.

zijn er veel reconstructies en plattegronden te vinden in boeken en via internet. Huizen die interessant zijn omdat er veel van over is en omdat onderzoekers er veel informatie uit hebben kunnen halen, dragen intrigerende namen: het huis van de Tragische Dichter (zo genoemd vanwege een mozaïek waarop een Grieks drama wordt afgebeeld), het Huis van de Faun (al eerder genoemd), het Huis van Fabius Rufus, het Huis van de Vettii, dat behoorde aan de rijke handelaren

'De afgietsels van de lijken van inwoners maken veel indruk op leerlingen'

Aulus Vettius Conviva en Aulus Vettius Restitutus. Het aardige is dat niet alleen gedetailleerd het uiterlijk van deze huizen beschreven wordt, maar dat er in een aantal gevallen ook bekend is wie de eigenaren waren en hoe zij eruit zagen. Het Huis van Loreius Tiburtinus is een soort villa binnen de stadsmuren met een opvallend grote tuin. De eigenaar was priester

DE BRIEVEN VAN PLINIUS DE JONGERE

Uit één van de brieven: 'Mijn oom was te Misenum en hij voerde ter plaatse het commando over een vloot. Negen dagen voor de Kalenden van September, ongeveer het zevende uur, wees mijn moeder hem erop dat er een wolk verscheen van zeer ongewone grootte en aanblik. Nadat hij in de zon gelegen had, vervolgens een koud bad had genomen, had hij liggend een lichte maaltijd genomen en hij was aan het studeren; hij eiste zijn sandalen, klom naar de plaats vanwaar dat vreemde verschijnsel het best bekeken kon worden. Een wolk ontstond - het was voor diegenen die van ver toekeken onzeker uit welke berg (later vernam men dat het de Vesuvius geweest was). Hiervan zou de gelijkenis en de vorm door geen andere boom meer dan door een pijnboom kunnen worden weergegeven. Want ze verspreidde zich met een soort van takken als het ware opstijgend in de hoogte met een zeer lange stam.'

De volledige vertalingen van de brieven zijn te vinden op de Nederlandse Wikisource. (nl.wikisource.org)

van Isis. Hij had een tuin op twee niveaus met een mooie loggia en een waterkanaal. Daarmee kon op feestdagen ter ere van Isis de overstroming van de Rijn worden nagebootst. De Isis-verering is een mooi voorbeeld van de manier waarop Romeinen goden overnamen van andere volken, in dit geval de Egyptenaren. Aan de hand van de huizen en het stadsplan kunnen meerdere onderwerpen aan de orde worden gesteld: verschillen in arm en rijk, kunst en vermaak,

de architectuur, de verering van goden, het bestuur van de stad.

Bronnen bestuderen

Leerlingen kunnen zich in groepjes verdiepen in deze huizen en in het stadplan en daar zelf conclusies uit proberen te trekken over het leven van de Romeinen. Zoals professionele archeologen en historici zullen ze ondervinden dat het niet meevalt om te begrijpen wat bepaalde bronnen betekenen. Het is dan ook een heel goede manier om leerlingen te laten oefenen met primaire bronnen en ze na te laten denken over de vraag hoe kennis over de geschiedenis ontstaat. Behalve de huizen, reconstructies en plattegronden zijn er zeer veel afbeeldingen te gebruiken: mozaïeken en fresco's, beelden, inscripties en leuzen op huizen. Deze geven een vermakelijk en wonderlijk inkijkje in het leven van toen. Geboorteaankondigingen werden op muren gezet, maar ook liefdesbetuigingen, scheldpartijen en politieke boodschappen. Naast deze beeldbronnen is er over de gebeurtenissen in 79 na Chr. één primaire schriftelijke bron overgebleven. Deze is afkomstig van de schrijver Plinius de Jongere, het neefje van Plinius de Oudere. Plinius de Jongere schreef in twee brieven aan de geschiedschrijver Tacitus (Epistulae VI, 16) een ooggetuigenverslag. Hij had aantekeningen gemaakt gedurende de uitbarsting vanuit Kaap Misenum; een stad aan de andere kant van de baai op zo'n 30 kilometer van de Vesuvius. Ondertussen trok zijn oom erop uit om mensen te gaan redden. Plinius de Oudere

zou het echter niet overleven. Op het strand van Stabiae overleed hij door het inademen van giftige gassen, die door de uitbarsting vrij waren gekomen. De brieven van Plinius de Jongere zijn in vertaling goed leesbaar en aardig om samen met de leerlingen te bestuderen. De manier waarop Plinius over de vulkaanuitbarsting heeft geschreven is van invloed geweest op onze kennis over vulkanen. De Vesuvius gedroeg zich niet als een 'normale' vulkaan. Omdat wetenschappers nog niet bekend waren met het soort uitbarsting die Plinius als eerste in de geschiedenis omschreef, zijn deze uitbarstingen naar hem vernoemd. Een pliniaanse uitbarsting wordt gekenmerkt door een zware explosie van hete gassen die voorafgaat aan de lavastroom en vaak meer slachtoffers maakt dan de uiteindelijke eruptie.

Politieke ontwikkelingen

Tot slot kan aan de hand van het moment in de tijd door de leerlingen worden uitgezocht wat er tijdens de verwoesting van Pompeii gaande was in het Romeinse Rijk. Het was een interessante periode: vlak vóór de catastrofale gebeurtenissen was keizer Vespasianus overleden. Na de dood van Nero, de laatste keizer van het Julisch-Claudische huis, streed een aantal pretendenten om de troon. De uiteindelijke nieuwe Romeinse keizer was Vespasianus geworden, soldaat en man van het volk. Door alle willekeur en gruwelijkheden van de keizers Caligula en Nero was het aanzien van het Romeinse keizerschap behoorlijk aangetast. Om het volk tegemoet te komen, begon Vespasianus aan de bouw van het Colosseum. In deze enorme schouwburg konden wel vijftigduizend

toeschouwers plaatsnemen. Aan de bouw hiervan zou verder gewerkt worden onder het bewind van Titus, de zoon van Vespasianus. In de les kunnen deze gegevens aanleiding zijn voor het vertellen van verhalen over enkele beroemde en beruchte keizers: Nero en Caligula wiens nagedachtenis Vespasianus en Titus probeerden uit te wissen. Ook het Colosseum kan besproken worden. Een vergelijking met de amfitheaters in Pompeii is daarbij aardig. Verder is Titus, die overigens al op 42-jarige leeftijd kwam te overlijden, verantwoordelijk voor het neerslaan van de Joodse opstand in 70 na Chr.

'Geboorteaankondigingen, liefdesbetuigingen en scheldpartijen werden op muren gezet'

Met al het bijzondere materiaal dat voorhanden is, lijkt het geven van een aantal lessen over Pompeii en Herculaneum een uitgelezen mogelijkheid om kennis over te brengen over het leven in een Romeinse stad. Ook is het, zeker voor havo- en vwo-leerlingen, een leuke manier om ze te laten proeven aan het vak archeologie en het bestuderen van primaire bronnen. Toen ik de lessen zelf deed met mijn leerlingen waren ze vooral verwonderd over het feit dat veel als feiten gepresenteerde kennis over het leven van de Romeinen gebaseerd is op zeer multi-interpretabele bronnen.

WEBSITES OVER POMPEII

<http://www.romeinspompeii.net/plattegrond.html>

Een stadsplan van Pompeii met een link naar Pompeii op Google Earth

<http://histoforum.digischool.nl/links/pompeii.htm>

Op de site van digischool veel links, naar onder meer een virtuele toer door Pompeii en afbeeldingen van Herculaneum.

<http://www.romeinspompeii.net/index.html>

Een zeer uitgebreide site met plattegronden van huizen die in het artikel genoemd worden.

<http://www.romeinspompeii.net/bronnen.html>

Een goed overzicht van boeken en websites over Pompeii.

FILM THE LAST DAY

Regisseur: Peter Nicholson

In deze film uit 2004 wordt een aantal inwoners gevolgd vlak voor en tijdens de vulkaanuitbarsting. We zien, op basis van bronnen, enkele details uit het leven in Pompeii. Ook wordt in de film gereconstrueerd hoe Plinius de Oudere reageerde op de gebeurtenissen en hoe hij uiteindelijk de dood vond. Uiteraard zijn deze details gebaseerd op de getuigenissen van zijn neef. Op indrukwekkende en historisch verantwoorde wijze wordt getoond hoe de laatste uren van het bestaan van Pompeii en Herculaneum waarschijnlijk zijn verlopen. De dvd is te bestellen via www.bol.com.

VERDER LEZEN

Mary Beard, Pompeii. *Het dagelijks leven in een Romeinse stad*, (Athenaeum - Polak & Van Gennep 2009), 460 blz., € 29,90
Zie boekrecensie op blz. 46.

Goed te doen en toch te moeilijk

DE VMBO-EXAMENS VAN 2009

Het vmbo-examen geschiedenis riep dit jaar meer reacties op dan andere jaren. Het examen zou te moeilijk zijn geweest. Wat lag hieraan ten grondslag? Wat speelde er nog meer rondom de examens? En wat is er de komende jaren te verwachten?

www.vgnkleio.nl

Zie ook het artikel: 'Historisch Overzicht valt goed in vmbo-examens', Huub Kurstjens uit: Kleio nr. 6, september 2008, pag 35-38.

Het verrijksdele, in zijn geheel gekoppeld aan het Historisch Overzicht, omvat ongeveer éénvijfde deel van het hele examen; de Koude Oorlog is een onderdeel van Europa en de Wereld 1945-1989 dat in zijn geheel uit ééntiende deel van het examen bestaat. Die verhouding kwam niet helemaal tot zijn recht in het examen.

◀ Het vak geschiedenis in het vmbo heeft een minder sterke positie dan het vak geschiedenis in havo/vwo. Het netwerk van docenten geschiedenis in het vmbo is veel minder hecht dan dat van hun collega's. Slechts één keer per jaar komt het veld in beweging: rondom examentijd, beter gezegd na afname van de examens. Via de site van de VGN¹ is het mogelijk om aan een forum deel te nemen waarop het examen in het algemeen en vragen in het bijzonder becommentarieerd worden. Iedereen kan op elkaar reageren of nieuwe onderwerpen aansnijden. Docenten voeren levendige discussies rondom diverse thema's. Interessant is het om ieder jaar het verloop van die discussies te volgen. Dit jaar viel op dat de docenten zelf in eerste instantie dachten dat het examen goed te maken was, maar niet lang daarna sloeg de toon om. De leerlingen hadden het examen veel slechter gemaakt dan voorgaande jaren. Een docent verzuchtte: 'Ben ik zelf eens tevreden, blijkt dat de leerlingen de plank volledig mis slaan'.

Wat lag ten grondslag aan de resultaten? De hoeveelheid leerstof kan niet de enige oorzaak geweest zijn, want het examen van het afgelopen jaar ging over dezelfde leerstof. Toen werd die klacht na afloop veel minder gehoord, waarschijnlijk omdat het examen een 'zachte landing'² had gemaakt. Hieronder volgt een opsomming van mogelijke oorzaken, deels ontleend aan het forum van de VGN, deels aan reacties van docenten waarmee ik gesproken heb:

- De vragen bevatten (te) veel impliciete denkstappen en redeneringen; er waren veel 'inzichtvragen' (bij-

voorbeeld vraag 32 waarbij de Hongaarse opstand in 1956, die niet geleerd hoefde te worden, met behulp van de bron wel toegepast moest kunnen worden om duidelijk te maken welke rol de invloedssferen in de Koude Oorlog speelden).

- De verdeling van de vragen over de eindexamenstof was niet gelijkmatig: (te) veel vragen over het verrijksdele, (te) weinig vragen over een onderwerp als de Koude Oorlog.³
- Sommige vragen gingen over de randen van de examenstof (een bron over staatsinrichting vóór 1848) of vroegen te veel details (het reproduceren van namen van regeringsleiders).
- De scoretoekenning in het correctievoorschrift was erg streng (zoals vijf gebeurtenissen telkens uit zes perioden laten kiezen en maar twee punten daarvoor kunnen halen).
- Het gebruik en de beheersing van de Nederlandse taal was voor sommige leerlingen een struikelblok (zo werd Indonesië-weigeraars opgevat als Indonesische weigeraars, of begrepen leerlingen niet wat bedoeld werd met 'de overheid die verplichtingen op zich kan en wil nemen').
- Door een serie moeilijke vragen aan het eind brak de spanningsboog bij menig leerling (vraag 30 tot en 37 scoorden vrijwel allemaal slecht).
- Het ontbrak veel leerlingen aan chronologisch inzicht en overzicht, een tijdlijn vanaf 1900 (vraag 14, 15, 27 en 37).
- Een onderschatting, zowel bij leerlingen als bij docen-

Huub Kurstjens is toetsdeskundige geschiedenis bij het Cito.

ten, van het examen: na de 'zachte landing' van het afgelopen jaar was de verwachting dat het examen dit jaar wel ongeveer dezelfde moeilijkheidsgraad zou hebben.

- Doordat er in de onderbouw steeds meer met leergebieden wordt gewerkt en er minder lessen specifiek aan geschiedenis worden besteed, is de historische kennis die meegenomen wordt naar de bovenbouw beduidend minder.

Moeilijkheid en betrouwbaarheid

Er is niet één duidelijke oorzaak aan te wijzen, maar feit blijft wel dat dit examen geleid heeft tot de slechtste leerlingresultaten van de laatste tien jaar. Bij de Cevo kwamen wel klachten binnen over de moeilijkheidsgraad, maar niet over vragen die onjuistheden bevatten. Waren de examens de afgelopen jaren te gemakkelijk, nu was het blijkbaar te moeilijk. Het is dan ook op basis van die moeilijkheidsgraad, gestaafd door de resultaten die via Wolf⁶ bij Cito binnengekomen zijn, dat de normering werd aangepast in een N-term van 1,4 (zowel voor de Gemengde en Theoretische Leerweg (gtl) als voor de Kaderberoepsgerichte Leerweg (kb); zie voor de overige gegevens van het examen de website van Kleio).⁵

Wordt gekeken naar de betrouwbaarheid en de standaarddeviatie van dit examen, dan valt op dat die hoger is dan voorgaande jaren. Er zaten blijkbaar meer vragen in het examen die een duidelijker onderscheid (en dus een grotere spreiding) tussen de 'goede' en de 'slechte' kandidaten tot gevolg hadden. In dat opzicht was het examen een verbetering ten opzichte van voorgaande jaren.

Uit de toetstechnische gegevens bleek verder dat het onderwerp Historisch Overzicht niet moeilijker of makkelijker was dan het onderwerp Staatsinrichting. Dat leidt tot de conclusie dat de moeilijkheid van dit examen niet gezocht moet worden in de onderwerpen, maar in andere zaken. Welke zaken zijn dat dan?

- de chronologievragen: vragen die een beroep doen op chronologisch inzicht en overzicht scoren veel lager dan de andere vragen;
- de vragen uit het verrijksdeel scoren aanzienlijk lager dan de andere vragen, maar daarom wordt het ook verrijking genoemd: leerstof waarbij een gtl-leerling zich onderscheidt van een kb-leerling;
- open vragen en vragen zonder bronnen: dit zijn vragen waarbij leerlingen in eigen woorden en zonder hulp van een bron een antwoord moeten formuleren.

Overigens is het interessant om te constateren dat voor veel maatschappijgerichte vakken in gtl (aardrijkskunde, geschiedenis en staatsinrichting, economie en maatschappijleer) de N-term dit jaar ruim boven de 1 lag. Zou dit iets te maken kunnen hebben met de aard van de vakken omdat leerlingen voor de maatschappijgerichte vakken flink wat leerwerk moeten verrichten?

Voorbereiding op examens

Ter voorbereiding op de examens van het komende jaar lijkt het niet onverstandig om meer aandacht te besteden aan de vraagvormen en de leerstof waarbij het dit jaar mis ging. Daarnaast zijn er nog enkele andere zaken aan te raden bij de voorbereiding van examens. Zo is mij bij het geven van enkele nascholingsbijeenkomsten onder meer opgevallen:

- dat sommige docenten (te) laat beginnen met de voorbereiding van de examenonderwerpen (sommigen begonnen pas in februari met het Historisch Overzicht);
- dat de PTA's in leerjaar 3 en 4 vaak niet goed in elkaar zitten (bijvoorbeeld: de onbekendheid dat twee examenonderwerpen naar keuze niet behandeld hoeven te worden in het schoolexamen, of: dat er onvoldoende rekening mee gehouden is dat onderdelen van school-examenonderwerpen overlappen met de onderwerpen van het centraal examen);
- dat ter voorbereiding van het centraal examen vaak alleen vertrouwd wordt op de schoolboeken en geen gebruik wordt gemaakt van de syllabus waarin het examenprogramma staat⁶ (zo krijgen de verrijksdelen te weinig aandacht in schoolboeken in verhouding tot de plaats die ze in het examenprogramma innemen; of gaan leerlingen klagen dat ze geen vragen over Vietnam of Korea hebben gekregen terwijl die gebeurtenissen of conflicten geen onderdeel uitmaken van het examenprogramma; of wordt gedacht dat het onderwerp Staatsinrichting begint in 1848 terwijl in het examenprogramma staat dat ook de staatsrechtelijke *veranderingen* die plaatsvonden in dat jaar gekend moeten worden);
- dat sommige docenten onbevoegd of slecht geïnformeerd de kandidaten voorbereiden op het centraal examen.

Daarnaast spelen er nog andere zaken die noodzakelijk zijn voor een goede voorbereiding op het examen. Om na te gaan of historisch besef en historische vaardigheden voldoende zijn aangeleerd, is het bijbrengen van tijdsbesef een noodzakelijke voorwaarde. Dat moet niet alleen ter voorbereiding van het Centraal Examen geëfend worden, maar ook in de periode daarvoor.

▶ Het Wolf-systeem biedt de mogelijkheid aan docenten om een groepsrapportage aan te vragen. Dat kan alleen als de docent gegevens van alle kandidaten opstuurt. Dat heeft voordelen voor zowel de school/docent als voor de normering. De terugrapportage laat zien op welke onderdelen de kandidaten hoger of lager gescoord hebben dan het landelijke gemiddelde. Voor de normering geldt: hoe meer gegevens er binnen komen, hoe betrouwbaarder de toetstechnische gegevens die nodig zijn voor het bepalen van de N-term.

▶ Zie www.vgnkleio.nl

▶ Zie: <http://www.examenblad.nl/>

Met dank aan Delphine Kerkmeester voor het omzetten van alle getallen in grafieken.

Hetzelfde geldt voor het beheersen van de Nederlandse taal. Ook al worden historische bronnen voor de vmbo-examens bewerkt en wordt iedere vraag zorgvuldig bekeken en gescreend op Nederlands, een examen geschiedenis blijft altijd een beroep doen op taalvaardigheden.

DE MEEST BESPROKEN VRAGEN IN HET GTL-EXAMEN

Vraag 33 tot en met 35 behoorden tot de meest besproken vragen in dit examen. Met een P-waarde van 0,09 scoorde deze vraag verreweg het laagste. Het betrof de vraag waarbij leerlingen de namen van drie regeringsleiders moesten reproduceren die op een spotprent te zien waren. Een klacht van voorgaande jaren was vaak dat leerlingen niet beloond werden voor leerwerk. Deze vraag was bedoeld om daaraan tegemoet te komen. De namen staan letterlijk in de examenstof, maar ... zijn onderdeel van het verrijksdeel en komen in de schoolboeken en in de klas nauwelijks aan bod en konden dus niet worden geleerd. Vraag 33 was overigens niet goed geformuleerd: het ging niet over een gebeurtenis in het Midden-Oosten, maar over een gebeurtenis met betrekking tot het Midden-Oosten.

bron 34
Tekening (met als titel *Verde* (1978))

Tekening
De tekening heeft oude Egyptische figuren gebruikt om enkele hoofdpersonen in het Midden-Oostenconflict uit te beelden. Afgebeeld zijn (van links naar rechts) een Egyptenaar (A), een Israëli (B) en een Amerikaan (C).

Gebruik bron 34.

- n. 33 Naar aanleiding van welke gebeurtenis in het Midden-Oosten werd deze tekening gemaakt?

Gebruik nogmaals bron 34.

- 2p. 34 Vul de namen in van de drie hoofdpersonen (A, B en C).

Doe het zo:

Persoon A is ... (vul naam in).

(enz. tot en met persoon C).

Gebruik nogmaals bron 34.

- 1p. 35 De vier overige personen die helemaal links staan afgebeeld zijn boos.

→ Geef een verklaring voor hun boosheid.

Doe het zo:

De vier personen zijn boos, omdat ... (geef verklaring).

Ten slotte nog een opmerking over de denkstappen in examenvragen en de scoretoekenning. Veel vragen in de examens zijn recht-toe-recht-aan-vragen. Daarmee toets je niet of leerlingen in staat zijn te redeneren. Toch moeten ook leerlingen in het vmbo vragen kunnen maken waarbij ze een redenering moeten geven. Vaak worden ze daarbij geholpen door een 'Doe het zo'. Het is aan te bevelen om in de klas vaker met dit soort vragen te oefenen. Een ruimere toekenning van scorepunten, waarvoor sommige docenten pleiten, is niet altijd de oplossing. Als een leerling vraagvormen met redeneringen niet beheerst, zal hij/zij daardoor nog strenger gestraft worden. Immers, nul punten op een totaal van twee tikt minder hard aan dan nul punten op een totaal van drie of vier te behalen scorepunten.

Het examen in 2010 en daarna

De twee onderwerpen Staatsinrichting en Historisch Overzicht staan ook de komende jaren centraal in het eindexamen. Er zijn wel enkele aanpassingen aangebracht die met ingang van het eerstvolgende examen te herkennen zijn. Zo wordt rekening gehouden met de zwaarte van beide examenonderwerpen. In het examen van dit jaar (2009) was het lastig om het Historisch Overzicht met een preambule (dagelijks leven, cultureel erfgoed, staatkundige kaarten e.d.) én zes perioden én drie thema's bij het verrijksdeel in ongeveer 25 vragen te toetsen. Het Historisch Overzicht is zonder meer omvangrijker dan Staatsinrichting. Daarom heeft de Cevo besloten om de verdeling tussen beide onderwerpen aan te passen (zie kader 'Informatie van belang voor het examen van 2010'). Staatsinrichting zal minder prominent getoetst gaan worden, het Historisch Overzicht meer. Bijkomend voordeel is dat de onderdelen van het Historisch Overzicht beter tot hun recht kunnen komen. Er kan bijvoorbeeld meer aandacht worden besteed aan de tijd van de Koude Oorlog. Verder mag niet onvermeld blijven dat in de syllabus voor de examens van 2010 enkele kleine aanpassingen staan. Deze aanpassingen zijn te herkennen aan de gele markeringskleur.

Computerexamens

Voor leerlingen in bb zijn de computerexamens voor de algemeen vormende vakken al jarenlang bekend. Meer dan 80 procent van de scholen neemt het examen digitaal af. Uit onderzoek bij leerlingen en docenten blijkt dat deze manier van examineren op grote instemming kan rekenen. Ook voor het vak geschiedenis worden deze examens gemaakt en afgenomen, hoewel het aantal kandidaten geschiedenis in de beroepsge-

INFORMATIE VAN BELANG VOOR HET EXAMEN VAN 2010

Septembermededeling 2009

richte leerwegen niet groot is. Voor het komende jaar worden daar voor het eerst de digitale examens voor kb aan toegevoegd voor een beperkte groep pilotscholen. Voor de andere scholen geldt dat deze hun examens op papier blijven maken. De tendens is echter duidelijk: de digitalisering van de examens schrijdt voort. Wanneer gtl aan de beurt is, is nog niet bekend. De verwachting is dat ook daar binnen enkele jaren een *pilot* digitale afname van de examens gaat starten.

Toenemende belangstelling

Na de invoering van de leerwegen in het vmbo (2001) heeft het vak geschiedenis een moeilijke tijd gehad als examenvak. Voor geen enkele (beroeps)sector was het vak nodig of gewenst. De laatste jaren is het tij echter gekeerd. Steeds meer leerlingen kiezen het vak (zie grafieken ⁷⁾). Daarvoor zijn enkele redenen aan te geven:

- Er zijn steeds meer leerlingen die een zevende examenvak (kunnen) kiezen op hun school, naast de zes die wettelijk zijn voorgeschreven. Geschiedenis is vaak het vak dat daarvoor in aanmerking komt.
- Er stromen steeds meer leerlingen na het behalen van het vmbo-diploma door naar havo. Zij komen dan vaak terecht in een profiel met maatschappij (C&M of E&M). In deze twee profielen (waar rond de 70 procent van de havisten voor kiest) is geschiedenis een verplicht vak. Het is dan wel zo handig als je geschiedenis als examenvak op het vmbo hebt gehad.
- Geschiedenis is de laatste jaren steeds meer erkend als een belangrijk vak, nodig voor een brede algemene maatschappelijke ontwikkeling. Er is een hausse aan belangstelling voor alles wat met geschiedenis te maken heeft, van lokaal tot internationaal niveau.
- De keuze voor het 'Historisch Overzicht vanaf 1900' als examenonderwerp heeft ertoe bijgedragen dat het vak geschiedenis op het vmbo weer een vak is geworden dat zich echt met het verleden bezig houdt, waardoor het zich duidelijker onderscheidt van maatschappijleer.

Het is verheugend dat het vak geschiedenis in het vmbo op meer belangstelling kan rekenen. Hopelijk zal deze tendens zich de komende jaren voortzetten. Het vmbo telt meer dan 60 procent van alle leerlingen in het voortgezet onderwijs. Het vak geschiedenis en staatsinrichting verdient ook in deze vorm van voortgezet onderwijs ruime aandacht. Een samenleving waarin geschiedenis geen belangrijke rol speelt, zaagt aan haar eigen wortels.

De examenonderwerpen voor het centraal examen Geschiedenis en Staatsinrichting zullen het komende jaar inhoudelijk niet afwijken van voorafgaande jaren. Incidenteel zijn de eindtermen van de exameneenheden met een enkele specificatie verduidelijkt of aangevuld (zie hiervoor de syllabus; de wijzigingen zijn te herkennen aan de gele markerings).

Binnen een exameneenheid zijn de vragen in het algemeen en voor zover mogelijk chronologisch geordend. Vragen over de drie thema's die behoren tot het verrijksdeel van gl en tl zijn eveneens chronologisch opgenomen in het historisch overzicht.

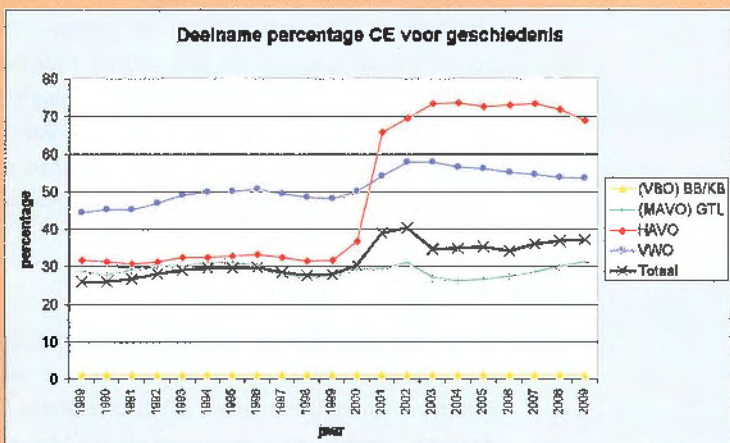
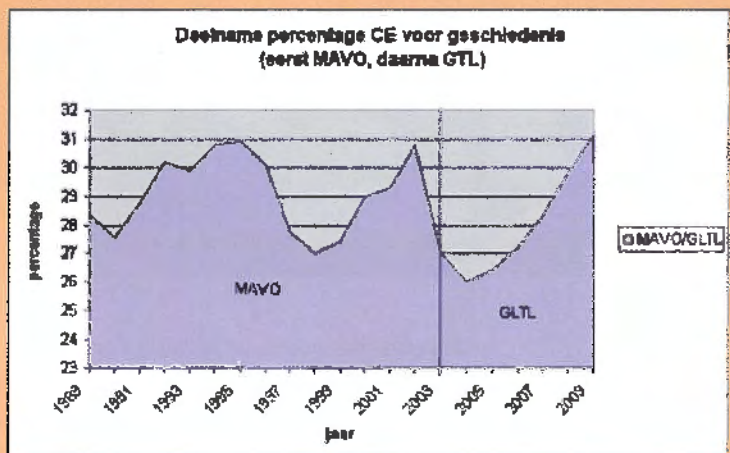
Wat wel aangepast wordt met ingang van de examens van 2010 is de verhouding in scorepunten tussen de beide examen-eenheden.

In de examens van de bb en kb leerwegen was het puntenaandeel van de examen-eenheden Staatsinrichting en Historisch Overzicht ongeveer gelijk. Dit zal worden veranderd in ongeveer de verhouding 1:2.

In het examen van de gl en tl leerweg was de verhouding in punten van de examen-eenheden Staatsinrichting, Historisch Overzicht en Verrijksdeel ongeveer 4:4:2. Dit zal worden veranderd in ongeveer de verhouding 3:5:2.

Overzicht kandidaten geschiedenis in het vmbo (2004-2009)

	BB-papier	BB-digitaal	KB	GLTL	totaal
2004	488		364	13233	14085
2005	439		373	13535	14347
2006	339	39	311	14277	14966
2007	176	111	317	15215	15819
2008	29	248	291	16214	16782
2009	18	192	293	16923	17426

Op werkbezoek in het Archeon

TOEPASSINGSOPDRACHT VOOR DE EERSTE KLASSEN

Veel eersteklassers gaan aan het einde van het schooljaar met de school op werkbezoek naar het Archeon in Alphen aan de Rijn. Hoe kun je een dergelijke excursie opzetten?

In de eerste klas worden de tijdvakken prehistorie, oudheid en middeleeuwen uitgebreid behandeld. Het Archeon belicht deze perioden voor het huidige Nederlandse grondgebied en een bezoek is daarom een mooie gelegenheid om de verworven kennis van de leerlingen eens te testen. Het park staat vol met gebouwen, boerderijen en hutten uit de verschillende tijden die gereconstrueerd zijn aan de hand van archeologische opgravingen en tekeningen. Je loopt als het ware door de tijd heen en bezoekt de huizen met bewoners die graag vertellen wat ze aan het doen zijn en hoe ze zichzelf in hun onderhoud voorzien.

Handmassage

In de prehistorie zie je bijvoorbeeld hoe vuur gemaakt wordt door de jagers/verzamelaars en bekijk je wat de eerste boeren zoal verbouwen. Leerlingen vinden het daarnaast heerlijk om in de boomstamkano's te varen en

te proberen gezamenlijk de stenen van de hunebedden weg te rollen.

De Romeinse tijd beleef je in het dorpje Trajectum ad Rhenum (150 jaar na Chr.). Hier kun je in een Romeins badhuis rondkijken en je 'ontspannen' bij een hand- of armmassage met zand en olijfolie. Alphen was als castellum Albaniana net als Trajectum ad Rhenum onderdeel van de Limes en lag aan de grens van het Romeinse Rijk. De Romeinse soldaten in het dorp doen graag verslag van het harde leven in dit grensgebied, waar voortdurend invallen van Germanen plaatsvonden. Daarnaast is het tempeltje van Nehalennia een mooi voorbeeld van een inheemse godin die de Romeinen binnen hun polytheïsme vereerden.

De middeleeuwen spelen zich af in het dorpje Graven-dam, waarbij de huizen aan de Damstrate uit de vroege middeleeuwen (monniken en ridders) komen en die in de Herenstrate uit de late middeleeuwen (steden en staten). De vroeg middeleeuwse huizen lijken nog sterk op de prehistorische boerderijen. Het zijn eenkamerwoningen zonder verdieping met een rookgat. De beroepen van de bewoners zijn ook eenvoudig: een visser, een imker, een smid en bijvoorbeeld een mandenvlechter. De meeste huizen in de Herenstrate zijn gebaseerd op het oudste houten huis in Edam uit de veertiende eeuw en zijn gedeeltelijk van hout en gedeeltelijk van baksteen gemaakt. Ze geven – mede door de glas-in-lood ramen en meerdere verdiepingen – een totaal andere indruk dan die aan de Damstrate. Leerlingen kunnen in de beroepen die door de bewoners in de panden worden uitgeoefend een aantal gilden herkennen:

schrijnwerker, schoenmaker, barbier en bakker. Sluitstuk is een nagebouwd klooster van Franciscanen uit Dordrecht dat tevens dienst doet als restaurant. Als leerlingen door dit gebouw en de kruidentuin dwalen, krijgen ze misschien een idee hoe het was om in een kloostergemeenschap te leven.

Een planning maken

Nadat het geschiedenispracticum in het jaarrooster is opgenomen en het Archeon is ingelicht over de precieze datum van het bezoek, is het raadzaam om enkele maanden voor vertrek contact te zoeken met een lid van het managementteam van de school en daar alles mee door te spreken. Doel is het verkrijgen van goodwill zodat de mentoren van de eerste klassen uitgeroosterd kunnen worden. Als de mentoren op de gekozen datum onverhoopt bezet zijn, kunnen zij een collega of steunouder regelen die hun taken waarneemt. Een volgende stap is om het werkbezoek duidelijk te communiceren naar de collega's en al in een vroeg stadium een compleet programma/schema te presenteren. Daarnaast wordt zo'n veertien dagen voor het bezoek ook een brief voor de ouders aan de leerlingen meegegeven.

Het hangt natuurlijk af van de afstand tussen school en Archeon of je een hele of een halve dag op werkbezoek gaat. Onze school heeft een ingenieus systeem waarbij de helft van de eerste klassen 's ochtends vertrekt en de andere helft aan het begin van de middag. De bussen rijden gewoon tweemaal op en neer. Drukke klassen worden over de bussen verdeeld, rustige klassen kunnen gewoon gezellig bij elkaar zitten. Addertje onder het gras is dat de busmaatschappij meestal bussen met 50 zitplaatsen stuurt, maar soms ook een aantal dubbeldekkers met 75 zitplaatsen. In dat geval moeten de klassen razendsnel herschikt worden.

Voor de mentoren is het werkbezoek een aangenaam uitje met de leerlingen. Bijkomend voordeel is dat zij kunnen checken of hun klas present is. Ook op de terugweg tellen ze of al hun leerlingen in de bus zitten.

In het park

Het lastigste moment is bij de ingang van het park. De eerste groep komt standaard een half uur voor de opening van het park aan omdat de organisatoren zich eerst bij de administratie/kassa moeten melden. Daar wordt het exacte aantal leerlingen doorgegeven en vindt verrekening van de kaartjes plaats in verband met ziekmeldingen. In de tussentijd worden de leerlingen door collega's nog eens toegesproken over het programma. Vervolgens gaan de klassen – die inmiddels

alle kanten uitwiebelen – standaard een voor een met de mentor op de foto, ze splitsen zich vervolgens in kleine groepjes van twee of drie leerlingen en krijgen per groepje één setje opdrachtenbladen mee. Zorg voor extra pennen, want leerlingen realiseren zich vaak niet goed dat er echt geschreven moet worden. Stuur een aantal klassen richting Romeinen en een aantal naar de prehistorie, zodat de groepjes zich gelijkmatig over het park verspreiden. Als docent geschiedenis wandel je vervolgens rustig door het park en geef je leerlingen desgewenst een toelichting bij de vragen. Daarnaast is er alle tijd om zelf ook weer eens goed rond te kijken en te genieten van de verhalen van de bewoners.

Bij iedere periode is een serie vragen ontwikkeld over huisvesting, middelen van bestaan, voedsel, kleding, geloof en samenleving. Achterliggende gedachte is dat leerlingen goed om zich heen moeten leren kijken en daar conclusies uit trekken. Daarnaast is het mooi als ze een aantal begrippen die in de loop van het jaar behandeld zijn kunnen herkennen. Na anderhalf uur stevig doorwerken is er nog tijd om bij de Romeinen een mooie fibula (speld) te maken of om achter het huis van de beenbewerker pijl en boog te schieten. Maar het allerliefste spelen ze vaak gewoon nog even in de speeltuin.

Hoe zwaar telt het mee?

April of begin mei is de beste tijd om te gaan. Over het algemeen geef je dan al een tijdje les over de middeleeuwen en kunnen de opdrachten als schriftelijke overhoring worden meegeteld. Daarnaast kun je in je lessen nog regelmatig aan het werkbezoek refereren. Leerlingen vinden het fijn om iets actiefs te doen bij een theoretisch vak als geschiedenis en dit soort uitjes schept een band.

Je kunt echter ook aan het einde van het schooljaar op werkbezoek gaan. De waardering van de werkzaamheden is dan gecompliceerder. Per klas kan er een klein prijsje/beloning worden gegeven aan het groepje dat het beste heeft gewerkt. Dat kan dan bijvoorbeeld in combinatie met de rapportuitreiking gegeven worden.

Soms is een setje vragen bijvoorbeeld bij een oversteek van leerlingen met het trekvlot door de wind per ongeluk in de vijver gevallen. Het is dan zaak de antwoorden snel opnieuw op te laten opschrijven. Voor groepjes leerlingen die echt onvoldoende gepresteerd hebben, kun je het computerlokaal op school reserveren. Daar kunnen ze de dag na het bezoek met behulp van de website www.archeon.nl de opdrachten naar behoren afmaken.

Op www.archeon.nl kunt u opdrachten voor het bezoek downloaden.

Hannibal voor Saguntum

EEN MOMENT UIT DE PUNISCHE OORLOGEN IN KLASSIEKE EN MODERNE GESCHIEDENIS

Volgens alle schoolboeken waren de Punische Oorlogen een keerpunt in de Romeinse geschiedenis. Hoe schreef een Romeins geschiedschrijver over die oorlog en hoe doet een modern historicus dat? En kunnen we nog wat van die vergelijking leren?

Romantische voorstelling van Hannibals overtocht van de Rhône.

In Suetonius' biografie van keizer Diocletianus vinden we een smeulende catalogus van geëxecuteerde senatoren, want zoals veel van zijn collega's voelde Diocletianus zich in zijn positie bedreigd. Suetonius geeft zelf aan dat de redenen waarom sommigen in ongenade vielen uiterst miezerig waren. Neem het geval Mettius Pomponianus: de man droeg regelmatig fragmenten uit Livius' geschiedverhaal bij zich waarin koningen optraden, alsmede een wereldkaart – zeer verdacht, dat voelt u wel. De druppel waren de namen die hij aan twee van zijn slaven had gegeven: ze heetten Mago en Hannibal. Ter vergelijking: uw achter-achter-achterkleinkind wordt in de zomer van het jaar 2235 afgewezen voor een baan in overheidsdienst, want ze heeft een biografie van Saddam Hussein in de kast, en haar kat heet Osama.

Keerpunt

Misschien is dit ietwat gechargeerd, maar feit is dat Suetonius zo'n drie eeuwen na de oorlogen tegen Car-

thago twee namen kan noteren, en dan weet iedereen: staatsvijand. In de vijf, zes eeuwen dat het Romeinse Rijk zijn territoriale macht uitbreidde heeft het veel volkeren tegenover zich gehad: eerst dichtbij huis de Sabijnen, Oscen, Etrusken en eeuwen later de Galliërs, Germanen, Britten (aan de ene kant) en Daciërs (aan de andere kant), Arabieren, Joden – om er maar een paar te noemen. Maar dat ene conflict is in het Romeinse geheugen gegrift als ijkpunt, een ijkpunt met verschillende gezichten. De strijd tegen Carthago was de gevaarlijkste ooit; daar werd beslist wie de heerschappij zou krijgen in het bekken van de Middellandse Zee. Nooit was Rome dichterbij de ondergang dan toen Hannibal voor de poorten stond, en het bizarre verloop van de oorlog – Zuid-Italië was bijna twintig jaar lang een schaakbord waar enorme legers om elkaar heen draaiden, met alle onrust van dien – droeg bij aan de indruk die hij maakte. Niet alleen de directe dreiging van een veldslag, maar ook de constante ontwrichting van het bestaan zal grote effecten hebben gehad: geconfisqueerde of verwoeste oogsten, gebroken communicatielijnen, gederfde belastingssommen.

Romes hegemonie in het bekken van de Middellandse Zee is begonnen met de slechting van Carthago, maar latere Romeinen zagen de overwinning op deze stad ook als het begin van een periode van neergang. Livius gaf in de eerste eeuw voor onze jaartelling al blijk van een tamelijk pessimistische kijk op de Romeinse geschiedenis: in de opening van zijn *Ab urbe condita* poneert hij dat de Romein glorieus was zolang hij oorlog voerde met buitenlandse vijanden. Toen de grootste druk weg was gevallen, staken allerlei ondeugden de kop op die

het Rijk aan het wankelen brachten, want dapperheid en spaarzaamheid maakten ineens plaats voor persoonlijke ambitie, inheligheid en morele slapte. Het zaad van de burgeroorlogen was gezaaid.

Tweede Punische Oorlog

In het moderne onderwijs heeft de geschiedenis van de expansie van Rome zijn plaats. De Punische Oorlogen zullen daarbij meestal besproken worden: in navolging van Livius en de zijnen zien wij deze strijd nog steeds als een *Sternstunde des Altertums*. De anekdotes die er verband mee houden zijn natuurlijk ook dankbaar materiaal – olifanten, de Alpentocht, het debacle van Cannae. Hoewel er drie Punische Oorlogen zijn geweest, ligt de focus bij de tweede. Hierover is ons ook het meeste antieke materiaal overgeleverd. Livius' beschrijving van de eerste oorlog is opgegeten door middeleeuwse muizen (toeval? Of was ook dat tijdperk doordrongen van het belang van de tweede? De delen van Livius' werk die verloren gingen zijn op de pagina nauwkeurig de boeken over de eerste oorlog...), en de derde was nauwelijks spannend omdat Rome toen stukken sterker was. Wel imponerend is de eindoplossing die toen gekozen werd om de stad definitief van de kaart te vegen. Op de plaats waar de verwoeste stad gelegen had ploegde men het land, en men strooide zout in de voren, want nooit meer mocht hier iets tot bloei komen.

De moderne wetenschap zet vraagtekens bij een dergelijke anekdote. In zijn zeer complete *Carthago*, een geschiedenis van Rome's conflict met de Puniërs, legt Adrian Goldsworthy uit dat archeologisch onderzoek van de restanten van deze stad laat zien dat er nog verschillende muren van de stad overeind stonden toen er zich Romeinen gingen vestigen. De ruïnes zijn nooit ondergeploegd, want de Romein was te pragmatisch om niet te zien waar Carthago in eerste instantie haar stichting aan te danken had gehad: haar strategische ligging en haar geschikte natuurlijke haven. Symbolisch werd de stad weggepoetst, maar in de praktijk werd het een overslagplaats voor Romeinse handel met Afrika. Het kan interessant zijn om een studie als die van Goldsworthy te vergelijken met een van zijn antieke voorgangers. Een historicus maakt keuzes na het bestuderen van bronnen, en beslist welk stuk informatie als feitelijk waar kan worden beschouwd, en waar beeldvorming en selectie beginnen. In het geschiedenisonderwijs is het zaak de leerling op dit type vraagstuk attent te maken. Tussen de twee genoemde geschiedschrijvers zitten twee millennia, maar zij bespreken hetzelfde tijdperk. Livius is een belangrijke bron voor zijn moderne collega, maar zelf had hij ook een afstand van eeuwen

ten opzichte van zijn onderwerp. Livius was voorts zelf een Romein, en het is interessant om het standpunt van waaruit hij de geschiedenis beschrijft te omschrijven. Afgaande op de inleiding van de *Ab urbe condita* was hij geen kritiekloze loftrompetter; hij zag fouten in het karakter van zijn landgenoten. Bij wijze van *case study* kunnen we eens kijken wat Livius ons vertelt over een bepaalde periode uit de oorlog, en wat Goldsworthy doet. De waarde van beide historici zal zich daardoor scherper aftekenen. De voordelen van een moderne synthetische methode zijn misschien vanzelfsprekend, maar er gaan daarbij ook zaken verloren. Een aantal eigen-

'Livius' beschrijving van de eerste oorlog is opgegeten door middeleeuwse muizen'

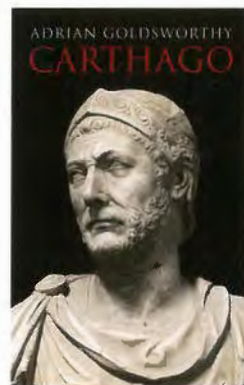
schappen van de tekst van Livius verdient aandacht. Men neme het begin van de tweede oorlog. De grote lijn staat in alle handboeken: Hannibal valt de stad Saguntum aan de oostkust van Spanje aan, ondanks bepalingen uit een verdrag tussen Rome en Carthago. Na de inname van Saguntum trekt Hannibal over land naar Italië; de handboeken melden de olifanten in de Alpen en daarna de strijd in Italië.

Wij zoomen in op het begin van de oorlog, de gebeurtenissen van voor de Alpentocht. Livius beschrijft deze periode in de eerste 32 hoofdstukken van boek 21 (een hoofdstuk is circa een half A4-tje). Dit boek is te beschouwen als een nieuw begin, blijkens de inleidende woorden: 'Wat de meeste geschiedschrijvers aan het begin van hun hele werk hebben verklaard, kan ik bij dit onderdeel van mijn werk aankondigen: ik ga nu de meest gedenkwaardige oorlog beschrijven die ooit gevoerd is (...)'.

Livius

De oorlog was, aldus Livius, gedenkwaardig vanwege de grote machtsmiddelen die werden ingezet, en vanwege de wisselvallige ontwikkeling van de strijd, die dusdanig was 'dat de uiteindelijke overwinnaars het grootste gevaar hebben gelopen'. Livius schetst vervolgens ontwikkelingen binnen de Carthaagse politiek. Het blijkt dat er een oorlogszuchtige partij bestond, belichaamd door de familie van de Barciden, en Hannibal was een jonge loot aan deze stamboom. In de senator (merk op: de terminologie is Romeins) Hanno vonden zij een uitgesproken tegenstander, 'maar zoals dat meestal gaat, won de meerderheid het van de weldenkende minderheid'. Er volgt een paginalang portret van Hannibal waarin allerlei kwaliteiten van een antieke veldheer mooi verwoord worden: uithoudingsvermogen, gezag,

► Ik citeer uit de mooi uitgegeven Nederlandse vertaling van *Ab urbe condita* (drie kloeke delen). Het tweede deel van deze serie bevat de 'Punische' boeken.

▷
Carthaagse strijdolifanten in gevecht met de Romeinen in de slag bij Zama (202 v.Chr.).

zelfbeheersing, noem maar op. Kou en hitte deerden hem niet. Hij was een uitstekend ruiter. 'Als eerste ging hij de strijd in, als laatste kwam hij er na afloop uit.' De man had echter ook zijn gebreken: wreedheid, en een onbetrouwbaarheid groter dan die, die iedere Puniër per definitie altijd kenmerkte (het Latijn is hier aardig: *perfidia plus quam Punica*). Die onbetrouwbaarheid wordt geïllustreerd door de omtrekkende beweging die Hannibal maakt om een aanval op Saguntum te kunnen plegen. Hij beseft dat hij een aanval niet alleen moet

besteedt natuurlijk wel aandacht aan het begin van de strijd, maar hij kijkt naar grote lijnen. Er is, aldus Goldsworthy, in de historische literatuur uitgebreid gediscussieerd over de beweegredenen van de strijdende partijen en met name over de schuldvraag. 'Ten onrechte hebben veel onderzoekers moderne maatstaven aangelegd en zagen ze over het hoofd dat zelfs ontwikkelde staten in de oudheid veelvuldig enthousiast ten strijde trokken, vooral wanneer ze dachten dat ze konden winnen en daarvan hoopten te profiteren.'

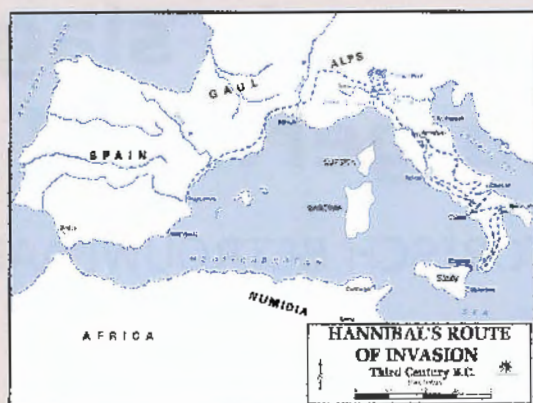
'Na de inname van Saguntum trekt Hannibal over land naar Italië; de handboeken melden de olifanten in de Alpen en daarna de strijd in Italië'

legitimeren tegenover Romeinen, maar ook tegenover het thuisfront. Hij begint daarom een oorlog tegen een Spaans buurvolk van de Saguntijnen, zodat 'het eerder zou lijken alsof hij door de loop der dingen (...) tot die oorlog gedreven was.' Legitimatie van eigen agressie is een oud verschijnsel; het is interessant om zo'n passage in de klas te lezen en parallellen te laten zien met recente(re) oorlogen. Te denken valt aan het Duitse toneelstuk bij de inval van Polen, en het publicitaire offensief dat de VS inzetten om de inval in Irak te presenteren als *a just war*.

Goldsworthy

Dit gegeven uit Livius verdwijnt bij Goldsworthy: de genuanceerde en geïnformeerde moderne historicus

Deze regels doen vergeten dat er wel degelijk intern gedebatteerd werd, zowel in Carthago als in Rome, en dat er door middel van gezantschappen gezocht is naar een diplomatieke oplossing. En Goldsworthy's impliciete premisse dat ontwikkelde staten in de tegenwoordige tijd pas na rijp beraad beginnen met gevechtshandelingen – laten we zeggen dat hier ruimte is voor discussie. De meest concrete informatie over Hannibals optreden rondom Saguntum die Goldsworthy geeft, lijkt ook onder zijn degelijke geïnformeerdeheid. Hannibals *foul play* verdwijnt uit de historie, want het is onbewezen; de moderne historicus komt tot 'de details zijn onduidelijk', maar duidelijk genoeg om te noteren dat Hannibal een buurvolk van de Saguntijnen te hulp kwam in hun conflict met die stad. Goldsworthy heeft waarschijnlijk

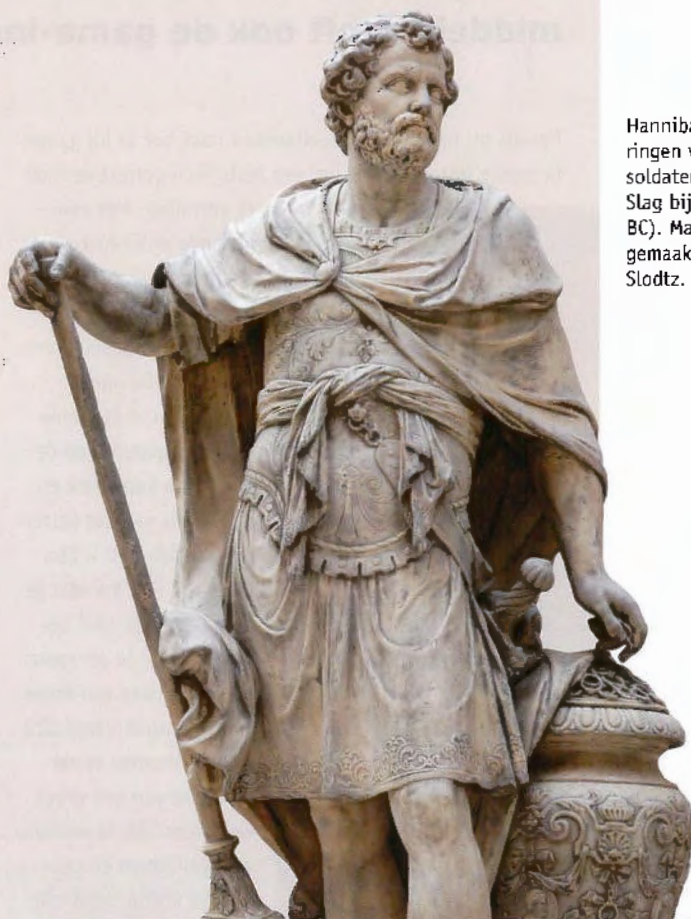
meer gelijk dan Livius, maar Livius is confronterender, dus boeiender.

Goldsworthy besteedt aandacht aan alle gegevens die Livius presenteert, maar het valt op dat zijn nuanceringen en kleuringen vaak een expliciet speculatief karakter hebben, terwijl hij op andere momenten aangeeft dat we geen zekerheid kunnen hebben over een bepaald gegeven, en dat we dus alleen maar kunnen gissen. Neem zijn paragraaf over de 'persoon Hannibal'. Goldsworthy geeft terecht aan dat de portretten die in de antieke bronnen van hem geschetst worden (naast Livius schreef de Griek Polybius een geschiedenis van de Punische oorlogen) voldoen aan literaire clichés die ook voor andere heersers werden ingezet, en dat doet hem concluderen dat we de 'ware aard' van Hannibal niet kennen en nooit zullen kennen. Het is de vraag of een dergelijke kanttekening echt belang heeft. Hoewel het verstandig is op te merken dat bij de beschrijving van antieke veldheren vaak vergelijkbare terminologie werd gebruikt, is het misschien interessanter om het portret van zo'n figuur te lezen in de antieke bron. Clichés zeggen immers een boel over de waarden die men in die dagen hanteerde, en ze roepen vaak een scala aan beelden op die letterlijk de verbeelding stimuleren. Goldsworthy past er dus voor op om te gaan gissen op een dergelijk punt. Op andere plaatsen doet hij echter suggesties, waarmee hij de context waarin de gebeurtenissen hebben plaatsgevonden kleur geeft. Zo oppert hij dat de Carthaags-Romeinse verhoudingen tijdens het interbellum soms misschien hechter waren dan een oppervlakkig geïnformeerde lezer zou verwachten. Handelaars hebben over en weer de hoofdsteden bezocht, dat is archeologisch aantoonbaar, maar wellicht bestonden er ook duurzame gastvriendschappen tussen Romeinse en Carthaagse families – elders in de Hellenistische wereld kwamen die immers ook voor. Hoewel Goldsworthy zogeheten *circumstantial evidence* aanvoert, is een dergelijke gok functioneel. De lezer wordt gewezen op een complicerende factor die bij oorlogen vaak maar

al te snel uit het zicht verdwijnt: de menselijke maat en de intermenselijke verhoudingen.

Vergelijking

De moderne historicus biedt overzicht en hij presenteert afgewogen informatie. De oude Romein is fascinerend omdat hij dicht bij de kern van het conflict staat; de tekst fungeert prima als primaire bron en als *Fundgrube* voor anekdotes. In enkele regels Livius kunnen prikkelende boodschappen zitten die ons laten nadenken over beweegredenen en standpunten van auteurs. Terwijl het portret van de antieke veldheer niet meer toepasbaar is op de computergestuurde generaals van de eenentwintigste eeuw (maar het antieke type vinden we wel terug in de held van elke Hollywoodfilm) is de standplaatsgebonden interpretatie van het begin van de oorlog leerzaam voor iedere generatie.

Hannibal Barca telt de ringen van de Romeinse soldaten, gedood in de Slag bij Cannae (216 BC). Marmer, in 1704 gemaakt door Sébastien Slodtz.

LITERATUUR

Adrian Goldsworthy, **Carthago**. (Ambo/Anthos: Amsterdam 2008).
Livius, **Sinds de stichting van de Stad**, vert. Hedwig H.A. van Rooijen-Dijkman en F.H. van Katwijk-Knapp, (Athenaeum-Polak & Van Genneep: Amsterdam 2005).

Kaart met de Carthaagse veldtochten en de belangrijkste veldslagen van de Tweede Punische Oorlog.

Romeinen winnen de slag bij het Teutoburgerwoud

IS *ROME, TOTAL WAR* HISTORISCH BETROUWBAAR?

Het Imperium Romanum heeft altijd tot de verbeelding gesproken. Door de eeuwen heen is het de inspiratiebron geweest voor romans, toneelstukken, gedichten, films. Aan dat rijtje kan de computergame worden toegevoegd, want inmiddels heeft ook de game-industrie de Romeinen ontdekt.

Net als bij romans of toneelstukken gaat het er bij games in eerste instantie niet om een historisch correct verhaal

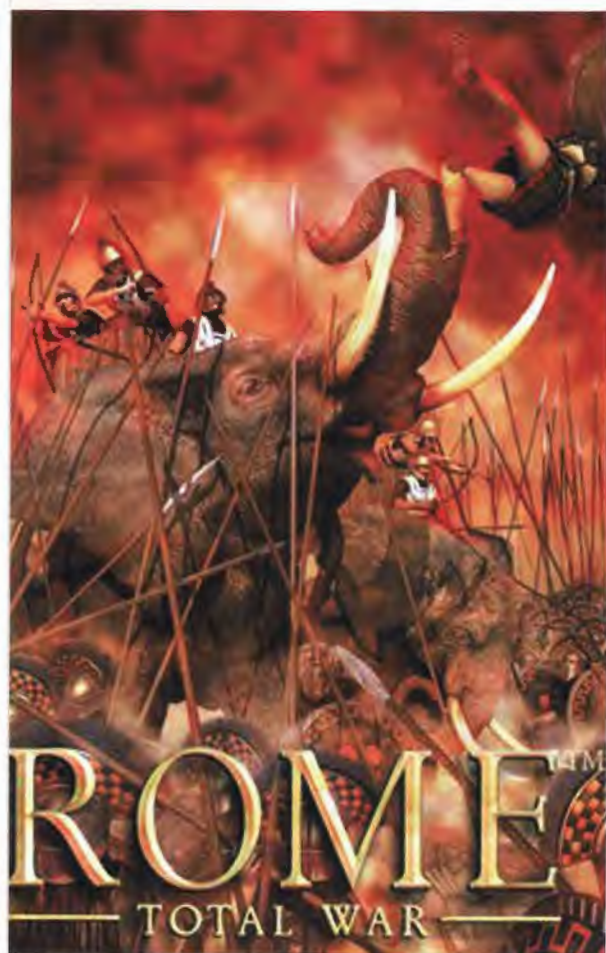
te vertellen. Met een gezonde dosis historische argwaan ben ik daarom begonnen aan het populaire spel 'Rome, total war'. De game speelt zich af ten tijde van de expansie van de Romeinse Republiek en het begin van het keizerrijk, tussen 270 v. Chr. en 14 na Chr. Voordat je met het echte spel begint, 'oefen' je als speler de uitbreiding van Rome vanuit Latium vanaf 329 v. Chr. Het doel is om de leider van een groot welvarend rijk te worden, waarvan Rome en tenminste vijftig provincies deel uitmaken. Dit doe je door gebiedsdelen die onder je gezag vallen welvarend te maken, sterke legers op te bouwen, carrière te maken in de senaat en nieuwe

gebieden te veroveren.

Het spel kent twee componenten: het strategisch gedeelte en de *real time* veldslagen. In de strategie-component beheer je een Romeinse familie: de Julii, de Scipii of de Brutii. Omdat het spel zich over een kleine driehonderd jaar uitstrekt, speel je met verschillende generaties en bepaal je welk van de familieleden de leider van de familie, de *pater familias*, wordt. Afhankelijk van de kwaliteiten en karaktereigenschappen kan een familielid carrière maken in de senaat.

Dagen spelen

In het strategische gedeelte van de game is het zaak om het management van je leger en je gebieden op orde te hebben. Je moet voldoende mannen rekruteren voor je leger, de samenstelling moet divers zijn en soldaten die te lang stil zitten moeten opnieuw getraind worden. Hetzelfde geldt voor de steden: de infrastructuur en de openbare voorzieningen moeten van goede kwaliteit zijn en om je onderdanen tevreden te houden, moeten de belastingen niet te hoog zijn. Ten slotte zijn er nog de diplomatieke betrekkingen met naburige volkeren. Er kunnen handelsverdragen worden gesloten en wapenstilstanden worden afgekondigd, om maar enkele voorbeelden te noemen. In dit gedeelte van het spel zijn veel overzichten en wordt veel uitgelegd. Van ieder legeronderdeel wordt een korte (historische) omschrijving gegeven, van de gebouwen idem dito. Per volk is vervolgens aangegeven wat de politiek van de senaat ten opzichte van dat volk is en van iedere stad onder je hoede worden uitgebreide statisti-

sche gegevens getoond. En dit is maar één gedeelte van het spel. 'Rome, total war' is dan ook een spel waar je dagen mee bezig bent.

Olifanten

Wil je een gebied of stad veroveren dan kun je ervoor kiezen dat in *real time strategy* te doen: ouderwets oorlogje spelen. Je krijgt een driedimensionaal landschap te zien met daarin jouw leger, dat uit verschillende controleerbare onderdelen bestaat en dat van de vijand. Door verschillende legeronderdelen, bijvoorbeeld je boogschutters of je cavalerie, naar de juiste plekken te sturen en op het juiste moment aan te laten vallen, moet je de slag kunnen winnen. Het spel geeft adviezen hoe aanval of verdediging het best zijn uit te voeren. In principe zijn deze veldslagen een onderdeel van je strategie om een uitgestrekt imperium op te bouwen, maar het is ook mogelijk om uitsluitend historische veldslagen na te spelen. Zo kan Vercingetorix bevochten worden bij Gergovia, of kan de slag bij het Teutoburgerwoud nog eens dunnetjes worden overgedaan. De veldslagen zijn hier niet beperkt tot die van de Romeinen, want je kunt als Antiochus III compleet met olifanten bij Rafia de strijd aangaan met Ptolemeus IV. Voor de fanatici is het tenslotte ook nog mogelijk niet bestaande veldslagen te leveren tussen volkeren naar keuze op plekken naar keuze. Het feit dat je niet bestaande veldslagen kunt leveren en de Romeinen kunt laten winnen bij het Teutoburgerwoud geeft al aan dat historische betrouwbaarheid geen absolute voorwaarde is geweest voor de makers van 'Rome, Total War'. En dat is ook te zien, want het wemelt van de fouten: anachronismen, spelfouten en onwaarheden. Soms zijn ze subtiel: een officier gebruikt in 329 v. Chr. de uitdrukking *carpe diem*, een zin die pas 300 jaar later voor het eerst werd gebruikt door Horatius en waarvan het überhaupt de vraag is of deze in Rome dezelfde status had als in onze huidige cultuur. Vaak is het ronduit slordig: namen van historische figuren worden op willekeurige plaatsen in de tijd gebruikt. Dumnorix, die tegen Caesar vocht, betreedt in deze game in de vierde eeuw voor Christus het strijdtoneel. De namen van de magistraten in de senaat zijn veelal van historische personages, die echter niet of nooit in de senaat hebben gezeten en hebben zij dat wel, dan in ieder geval niet op het moment waarop ze in de game voorkomen.

Scipii en Brutii

Ook de correcte weergave van de familienamen laat te wensen over. Scipii en Brutii zijn niet eens meervoudsvormen van Scipio en Brutus. Maar ook de juiste vormen Scipiones en Bruti zouden niet goed geweest zijn, omdat

de namen van het familiegeslacht, de *gens*, moeten worden gebruikt: in dit geval respectievelijk Corneli en Iunii. Een groep gamers ergerde zich zo aan deze, toch relatief makkelijk te verhelpen fouten, dat ze de game hebben aangepast - een zogenaamde 'mod' gemaakt zoals dat in gamersjargon heet - en deze nieuwe versie 'Rome, total realism' hebben gedoopt.

Tot zover de fouten in het strategische gedeelte. De Vereniging voor Geschiedenis en Informatica (VGI) heeft de game laten doorlichten op de historische juistheid van de veldslagen en ook daar valt heel wat op aan te merken. Allereerst de aantallen. Om weer het voorbeeld van het Teutoburgerwoud te gebruiken: Varus, die in één keer lid is van de 'Scipii', had destijds toch op zijn minst de beschikking over 18.000 manschappen, terwijl mijn computerscherm er niet veel meer dan 520 laat zien. Ook de legerkleding is incorrect. Egyptenaren strijden in Rafia in tenues van duizend jaar daarvoor, Romeinse borstplaten komen uit het laat-romeinse rijk en er worden helmen gebruikt, die niet eens bestaan hebben. En dan hebben we nog niet gehad over verkeerd wapentuig, rangen van officieren die door elkaar gehaald worden en verkeerde machtsverhoudingen. Zo kan nog wel even worden doorgegaan.

Vraag is natuurlijk of 'Rome total war', ondanks de vele onjuistheden, een educatieve waarde heeft. Voor gebruik in de les is het spel niet geschikt. Los van de technische problemen die het installeren van deze relatief zware game op een schoolnetwerk met zich meebrengt, duurt het uren voordat je echt met het spel vertrouwd bent en er überhaupt iets van hebt opgestoken. Wel zou je leerlingen als praktische opdracht mee kunnen geven alle foutjes eruit te halen. Toch moet het spel als kennismaking met het oude Rome niet meteen worden afgeschreven, zeker niet als de aanpassingen van 'Rome, total realism' worden gedownload. Doordat het spel zo vol informatie zit, is er ook heel veel wél waar. Bovendien is het spannend en leuk om te spelen. De historische interesse voor Rome komt deels voort uit de verbeelding die het nog steeds bij veel mensen oproept. 'Rome, total war' draagt daar een aardig steentje aan bij.

De realistische aanpassingen van 'Rome, total war' zijn te vinden via www.rometotalrealism.org

LOUIS VAN DEN HENGEL**IMAGO. ROMEINSE KEIZERBEELDEN EN DE BELICHAMING
VAN GENDER**

(Verloren: Hilversum 2009), 576 blz., € 55,-.

Louis van den Hengel heeft een groep beelden uit de keizertijd bestudeerd, en dan in het bijzonder beelden van keizers. Hij promoveerde, en het boek dat hij erover schreef, is nu verschenen in een handelseditie.

De Grieken krijgen het kunsthistorisch krediet dat ze leerden hoe je een niet-abstracte mensfiguur uit steen kunt halen. Getalenteerde beeldhouwers en bronsgieters (vooral, als zo vaak, Atheneren) schiepen een vormentiaal die gedurende de oudheid maatgevend bleef. Gespiegde lichamen zonder gebreken, maar duidelijk klaar voor actie. Het hellenisme voegde onrust toe, en gebreken. Zweet, puisten, wonden, gebroken neuzen, teugelloze emoties werden onderdeel van het werkstuk. Maar het vermogen een lichaam uit te beelden zoals dat alleen in dromen, in voorstellingen, in ideeën bestaat, bleef. De antieke Griekse beeldhouwkunst liet niet gewoon de natuur zien, maar de natuur op haar best, de natuur die zichzelf overtrof. De westerse kunstgeschiedenis was lang van deze mogelijkheid doordrongen, en pas bij Rodin zou de beeldhouwkunst een ander pad kiezen.

Imitators

De Romeinen worden op hun beurt op vele vlakken gezien als imitators: soldaat-boeren die hun cultuur goeddeels importeerden van hun bureu. Bureu die hen in ongeveer alles overtroffen, behalve in militaire macht. Toch

is er tenminste op het vlak van de beeldende kunsten een terrein dat zich als oorspronkelijk Italiaans laat kenschetsen: Romeinen kenden uitsluitende portretkunst. Hoewel ook hier enig 'leentje buur'-spelen niet te ontkennen valt, want deze kunstvorm heeft haar wortels in Etruskische funeraire decoratie. Rome had een lange traditie waarin gelijkende, soms hyperrealistische koppen van belangrijke mensen werden geproduceerd. Eerst ging dat misschien nog om bustes van voorouders die bewaard werden in de huiselijke sfeer, maar de portretten kregen al gauw een politieke en actuele betekenis. Aanzienlijke staatsmannen werden bij leven vereeuwigd, hun gezichten verschenen in de openbare ruimte, als losse kop maar soms ook als onderdeel van een standbeeld. De interesse van het gemiddelde kunsthistorisch overzichtswerk houdt grosso modo op bij deze gegevens. Dit is de grote lijn, en hiermee zijn de belangrijkste bijdragen van de Grieken en de Romeinen aan de latere (post-renaissance) kunst uitgelegd. De sculptuur van de keizertijd krijgt relatief minder aandacht, en portretsculptuur zo mogelijk de minste.

Keizerbeelden

Van den Hengel maakt duidelijk dat de antieke kunst, en de imperiale portretkunst in het bijzonder, tot nog toe bestudeerd werd met een 'humanistische' blik. Wetenschappers vroegen zich af wie er was uitgebeeld, wanneer het beeld gemaakt was en in welke traditie. Vragen naar de functie van het beeld werden nauwelijks gesteld. Reconstructie van vondstomstandigheden en bepaalde modegrillen in de uitbeelding werden gecombineerd met literaire gegevens, zodat er uitspraken konden worden gedaan over een ideologisch program waar het beeld deel van uitmaakte.

Toeschouwers

Van den Hengel doet het anders. Hij legt uit dat de benadering van de kunstvoorwerpen alsof ze deel zijn van een centraal georganiseerd propaganda-apparaat in feite geen recht doet aan de werkelijkheid waarin de beelden bestonden, omdat hiermee de rol van de toeschouwer wordt verdisconteerd. Zonder toeschouwer immers geen betekenis. Om de reactie van de antieke toeschouwer op een keizerbeeld te kunnen reconstrueren, ontwerpt Van den Hengel een systeem dat steunt

op het werk van de grote twintigste-eeuwse psychoanalytici en op postmodernisten of deconstruïvisten. Denk aan Freud, denk aan Althusser. Het proza van Van den Hengel ademt hierdoor de jaren zeventig, het gaat om invloedsferen en machtsverhoudingen die expliciet of impliciet worden duidelijk gemaakt.

Deze kijkwijze levert fascinerende inzichten op. In een hoofdstuk waar hij analyseert wat het voor een mens, en specifiek voor een Romein, precies betekent om in een ruimte te verkeren waar een gelijkend portret van de machthebber staat, worden voor de hand liggende betekenissen ('het portret symboliseert de tegenwoordigheid macht') verbonden met gecompliceerdere ('het portret toont de machthebber die sterfelijk is alsof hij onsterfelijk is'). Deze tweede betekenis zal door weinig toeschouwers bewust worden geformuleerd, maar dat maakt hem niet minder geldig.

De theorievorming is het stroperigst, de lezer moet op die bladzijden al zijn welwillende concentratie aanwenden om de auteur te kunnen volgen. De praktijkvoorbeelden, besprekingen van individuele portretten of beelden, maken dat weer goed.

Commodus

Zijn zevende hoofdstuk bijvoorbeeld, over de portretten van keizer Commodus, geeft een gewogen analyse van de beeldvorming die er bestaat omtrent deze figuur. De interessante en vaak kritische anekdotes die door antieke historici werden genoteerd (de keizer trad als gladiator op in de arena: iedereen zag natuurlijk de speelfilm van Ridley Scott uit 2000) worden in een milder kader geplaatst. Dio Cassius en Hero-

dianus noteren dat Commodus, toen hij plotseling keizer werd, zo snel mogelijk vrede sloot met de stammen in het Donaugebied waar zijn vader oorlog tegen voerde, omdat hij zich liever in de luxe van Rome ging wentelen dan dat hij in een oncomfortabel fort de strijd aanvoerde. Maar na genuanceerde correctie blijkt dat het voor de jonge keizer politiek simpelweg beter uitkwam om zich thuis in Rome te manifesteren in plaats van ver weg.

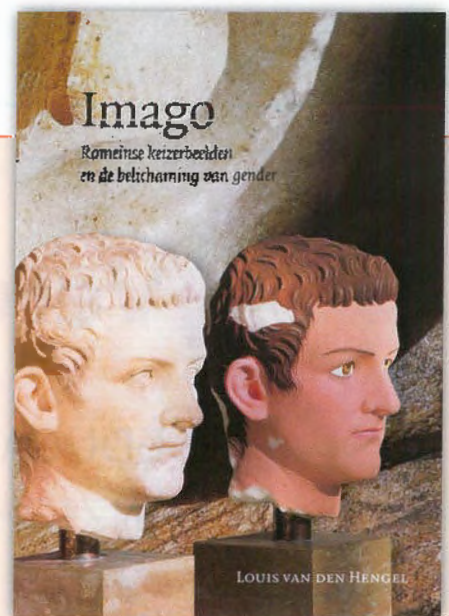
Het beroemde portret van Commodus als Hercules wordt geïnterpreteerd in de context van de keizerlijke exercities als gladiator. Van den Hengel laat zien wat het voor een Romein betekende om te kijken naar een schouwspel in het amfiteater door de introductie van het theoretische concept *abjectie*. Het abjecte is datgene waarvan men het bestaan erkent, maar waarvan men vindt dat het uitgesloten is van de eigen persoon of groep – het is oneigen, onzuiver, het is het niet-Ik waardoor de Ik bepaald wordt. De tafereelen die plaatsvonden in de arena kunnen symbolisch worden gezien als nitbeelding van dat abjecte: het betrof een massaal ritueel waarbij de Romein alles kon zien wat 'anders' (namelijk dierlijk, barbaars, crimineel, inhumain) was. Hierbij doet zich natuurlijk de complicatie voor dat de Romein daar dan wel naar wenste te kijken; Seneca maakt zich in een brief bezorgd omdat hij merkt dat hij minder mens wordt als hij kijkt naar gladiatorenspelen. Commodus betrad als gladiator dat domein. De combinatie van associaties die een Romein met het gladiatorschap had, pasten deels bij een imago van Commodus als belichaming van verschillende Romeinse deugden: hij nam het op tegen het abjecte

en toonde zich daarmee een echte Romeinse *vir*, een man met de bijpassende *virtus*, (mannen-)moed.

Prostituee

Tegelijkertijd speelde er echter een complex systeem van associaties mee die het keizerlijk imago schade konden doen. Een 'normale' gladiator bevond zich immers ook in het domein van een bepaalde eerloosheid. Een betaalde entertainer (en Commodus werd rijkelijk gehonoreerd) had in Romeinse ogen een status vergelijkbaar met die van een prostituee, en alle *virtus* die de gladiator tentoonspreidde, maakte hem toch niet los van verschillende traditioneel vrouwelijke kenmerken – het gebrek aan zeggenschap over de eigen lichamelijke integriteit was via een web van associaties verbonden met het zwakke, femmiene. Al deze gedachten, gekoppeld aan die, die in eerdere hoofdstukken werden uitgewerkt omtrent de betekenis van het machthebbersportret, vormen samen een 'betekenis' die ons Romeinse waarden toont. Ook hier geldt: niet alle toeschouwers zullen zich op ieder moment van alle associaties bewust zijn geweest, maar het onderbewuste kan sterk reageren op waargenomen normoverschrijdingen.

De stof die Van den Hengel presenteert is niet geheel nieuw, en hij gebruikt het werk van anderen op gedegen wijze. Het strak geformuleerde en consequent doorgevoerde theoretisch kader is niet makkelijk te lezen, maar de geboden interpretaties bieden veel, en boeiende, *food for thought*.

Verus crassus!*

EDUCATIEPROJECT BIEDT LEERLINGEN INZICHT IN ROMEINSE ROOTS

Hoe Romeins ben jij? Of: Wie Römisch bist du? Dat is de vraag die centraal staat in een nieuw educatief project van de drie musea die in de grensregio Nijmegen/Xanten samenwerken aan de beleving van het Romeinse verleden. Leerlingen van 10 tot 14 jaar maken aan de hand van deze vraag kennis met de Romein 'in zichzelf' en hun omgeving. Het materiaal is tweetalig Nederlands-Duits.

Julia en Marcus stellen zich voor.

Marcel Jansen ontwikkelde het project 'Hoe Romeins ben jij?' tijdens zijn werk als senior projectleider bij SOM-onderwijs te Nijmegen. Odette Straten werkt als educator bij Museum Het Valkhof in Nijmegen. Ursula Grote is projectleider bij het Landesverein Rheinland (LVR), waar Archeologisch Park Xanten onder valt.

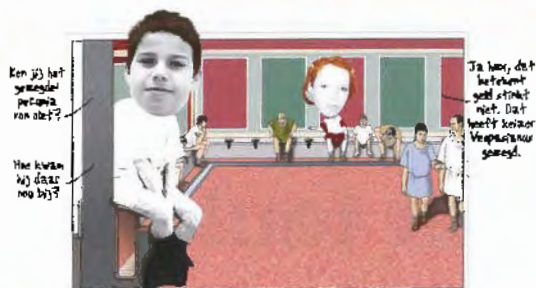
* Echt vet!

De drie grote musea in de grensregio Nijmegen/Xanten hebben de handen ineengeslagen en een gezamenlijk educatieproject ontwikkeld dat online beschikbaar is. Deze musea zijn voor veel geschiedenisdocenten heel bekend terrein: Museum Het Valkhof in Nijmegen, Archeologisch Park Xanten en Museumpark Orientalis. Hoe Romeins ben jij als je voor de spiegel staat? Of als je met je vrienden speelt? Hoe Romeins is jouw huis? Schuilt in jou een Romeinse redenaar? Aan de hand van dergelijke vragen legt dit project een direct verband tussen de leefwereld van de leerling en het Romeinse verleden van Nederland en Duitsland. Op drie niveaus en aan de hand van negen thema's (zie kader) kunnen de leerlingen op zoek gaan naar sporen van de Romeinse cultuur in henzelf, hun omgeving en hun klasgenoten. Doel van het project is om op een verrassende en vaak ook humorvolle manier het verre Romeinse verleden tot leven te wekken. De drie niveaus hebben ieder hun eigen (te downloaden) leerwerk-schrift, dat beschikbaar is in het Nederlands en in het Duits. Zo kan het project ook dienen voor een bijzondere vorm van vakoverstijgend leren!

Marcus en Julia

Twee jongeren die zichzelf zouden kunnen zijn, Marcus en Julia, stellen zich voor. Zij nemen de leerlingen mee

Hoe Romeins ben jij op de wc?

1 Ook de Romeinen moesten natuurlijk elke dag boodschappen doen. Grote boodschappen, en kleine. En dus boden ze hier niet: naar de winkel gaan. Boodschappen doen deden ze dan graag met veel gezin. Hiernaast zie je de openbare toiletten van de Grote Thermen in Xanten. Tot veel 70 personen konden hier tegelijk... zitten. De Romeinen vonden dat gezellig, want zo kon je

veel kletschappen doorgeven. Daarnaast stonden overal in de stad kluizen op de stoep, of hingen vast aan de wand. Hierin werd urine verzameld. De leerlingen konden dat goed gebruiken. Keizer Vespasianus was een handige zakenman en kwam op het idee om de urine te gebruiken voor de productie van goud. Daarom verdende hij geld als andere.

? Wat heeft keizer Vespasianus bedoeld met de uitdrukking 'pecunia non olet' (geld stinkt niet)?

Ben jij Romein op de wc?

- 1 JA, ik vind het heel een idee om meer gezelligheid op... een... door te trekken.
- 2 NEE! Als praktijken op een pleid? Van mijn voorbeeld blijven ze af!

Jij en de Romeinen

Het Romeinse leven wordt op humorvolle manier tot leven gewekt.

op reis. De leerlingen beginnen met een korte quiz. Zo ontdekken ze al een beetje hoe Romeins zij zijn. Dan is er de optie een kort historisch overzicht te bekijken over het ontstaan van de steden Nijmegen en Xanten. Vervolgens worden er op drie verschillende niveaus en bij negen thema's opdrachten aangeboden waarin de vraag 'Hoe Romeins ben jij?' vanuit allerlei invalshoeken aan de orde komt (zie kader). Door deze vorm maken de leerlingen direct kennis met voorwerpen en begrippen uit het Romeinse verleden en betrekken die op zichzelf en hun omgeving.

Museumbezoek

Daarna is een museumbezoek gepland. De nog papieren informatie gaat leven door de confrontatie met echte Romeinse voorwerpen (in Museum Het Valkhof), het rondwalen in een deels herbouwde Romeinse stad (Xanten) of de verbeelding van actuele onderwerpen die ook in het oude Rome speelden, zoals vrijheid van godsdienst en de rol van mannen en vrouwen (Museumpark Orientalis). De themaopdrachten zijn geordend in een leerlijn: van concreet naar abstract, van voorwerp naar denkbeeld en van dichtbij huis naar verder weg, van primair onderwijs naar gymnasium (zie kader).

Voor de afronding en verwerking zijn twee werkvormen ontwikkeld. Voor de leerlingen van de bovenbouw van het primair onderwijs en de onderbouw vmbo/havo is er

een posterpresentatie met beeldmateriaal van de drie musea en/of eigen foto's van de leerlingen. Dit wordt afgesloten met een uitwisselingsopdracht die duidelijk maakt hoe Romeins de klas is en laat tegelijk zien hoe goed de leerlingen elkaar kennen. Gymnasiumklassen (de tweede en derde klas) sluiten het project af met een betoogopdracht in de vorm van een klassenwedstrijd.

Flexibele opzet

De ordening van de thema's, de uitwerking in opdrachten en de afsluitende verwerkingsvormen zijn voorstellen van de ontwikkelaars. Doordat het project losbladig is, is het heel eenvoudig om materiaal van het ene leerwerkschrift in een ander te voegen. Ook de themapagina's kunnen naar wens van de docenten samengesteld worden, zonder dat de samenhang van het project verloren gaat. Het is zelfs mogelijk om in een Nederlands project een Duitstalig onderdeel te verwerken, en andersom!

Online beschikbaar

Op de projectwebsite www.hoeromeinsbenjij.nl vinden docenten alle informatie over het project: gegevens van de musea, de docentenhandleidingen en natuurlijk de leerwerkschriften in drie niveaus en twee talen. Dit alles is kosteloos beschikbaar. Voor een bezoek met rondleiding kunnen docenten via de gebruikelijke kanalen boekingen doen bij de afzonderlijke musea.

niveau	leeftijd (ongeveer)	thema's	museum
bovenbouw primair onderwijs	10-11	eten en drinken het soldatenleven uiterlijk en verzorging	Museum Het Valkhof Nijmegen
onderbouw vmbo/havo	12-13	thermen vrije tijd en spelen handel en ambacht	LVR Archeologisch Park Xanten
onderbouw havo/vwo/gymnasium	13-14	huis en haard goden en religie onderwijs en retoriek	Museumpark Orientalis Heilig Landstichting (bij Nijmegen)

WEBSITES

www.hoeromeinsbenjij.nl
www.wieromeischbistdu.de

websites van de samenwerkende musea:
www.museumhetvalkhof.nl
www.apx.de (ook in het Nederlands beschikbaar)
www.museumparkorientalis.nl

“Schrijven is het leukste wat er is”

FIK MEIJER VERTELT HET LIEFST VERHALEN

Fik Meijer behoeft nauwelijks introductie. Zijn boeken over de oudheid spreken een breed publiek aan. Met vlotte pen weet hij ingewikkelde kwesties inzichtelijk te maken. Het is een mengeling van wetenschap en passie voor schrijven. Maar wat niet iedereen zal weten: ook het gevolg van liefde voor het onderwijs. Kennis aan de man brengen, dat is de rode draad in het leven van Fik Meijer.

Emeritus hoogleraar prof. dr. H. S. Versnel werkt als docent Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Zijn specialisme was magie en religie bij de Grieken en Romeinen. Zijn onderzoek werd revolutionair genoemd en hij kreeg internationale erkenning. Zijn belangrijkste these is dat tegenstellingen in bronnen niet moeten worden ‘wegverklaard’, maar als belangrijke kenmerken van een cultuur kunnen worden beschouwd.

Meijer praat zoals hij schrijft of schrijft zoals hij praat. Het gaat hem in beide gevallen goed af. Hij vertelt hoe hij als student aan de universiteit van Leiden door een docent op zijn voormalige middelbare school werd gevraagd les te gaan geven in klassieke talen. Meijer had voor die studie gekozen, terwijl zijn broers een heel andere richting op waren gegaan: zij werden arts. Alhoewel zijn beide ouders werkzaam waren in het onderwijs, adviseerde zijn vader, historicus en geschiedenisdocent, om iets anders te gaan doen. “De schat.” Iets waarmee je meer geld in het laatje zou kunnen brengen. Dat Fik toch voor de klas kwam te staan, was dan ook meer toeval dan een bewuste keuze. Vanaf het begin voelde hij zich echter als een vis in het water. Ordeproblemen waren hem vreemd. Gevraagd naar zijn manier van lesgeven, blijkt dat hij van begin af aan een voorkeur had voor het vertellen van verhalen. Ook vond hij het belangrijk verbanden te leggen tussen toen en nu. Dezelfde uitgangspunten heeft hij altijd gebruikt in zijn werk. Zijn boeken schrijft hij op een vergelijkbare manier. Als hij nu aan bovenbouwklassen les zou geven in oude geschiedenis zou hij bijvoorbeeld een vergelijking maken tussen de Europese Unie en het Romeinse Rijk. Andere belangrijke thema’s om met leerlingen te bespreken, vindt hij de machtswisselingen die plaatsvonden en hoe grote rijken, zoals het Romeinse Rijk, glorieus opkomen maar gedoemd zijn weer onder te gaan.

Trauma door onderwijskundigen

Na acht jaar voor de klas maakte hij de overstap naar de lerarenopleiding in Amsterdam. Daar liep hij “een trauma op door onderwijskundigen”. In de opleiding stond niet de vak kennis centraal, maar didactiek. Het leren van trucjes. “Je hoefde als docent maar één pagina voor te lopen op de leerlingen, dat was de consensus.” Als ras-echte verhalenverteller voelde hij zich daar niet thuis. In die periode had Meijer regelmatig last van heimwee naar het werk op de middelbare school. “Er liepen in Amsterdam te veel mensen rond die zelf uitgerangeerd waren als docenten.” Toen hij ging werken aan de universiteit kon hij zich weer toeleggen op het lesgeven: colleges geven vond hij prachtig. Vooral hoorcolleges waarin hij zijn verhalen kwijt kon. Tijdens werkcolleges moest hij zich inhouden. Het was soms verleidelijk om een moeizaam referaat van een student over te nemen. Inmiddels was hij eind dertig en hij bekwaamde zich in het vak van historicus. Maar het werk als wetenschapper, zo ziet hij vooral achteraf, lag hem niet helemaal. Na publicatie van een wetenschappelijk artikel kreeg hij nauwelijks reacties. Hooguit zag hij een tijd later een verwijzing in een ander artikel, maar dat gaf niet genoeg voldoening. “De wetenschap is op zichzelf gericht.” Hij noemt zijn collega Henk Versnel¹ als voorbeeld van een wetenschapper *pur sang*. “Wat hij heeft gedaan, is echt ongeëvenaard. Dat

is van een niveau waar ik niet aan kan tippen." Versnel en Meijer zijn vrienden. "Een tijd geleden zei hij me dat hij blij voor me was dat ik mijn draai heb gevonden met mijn boeken. We waarderen elkaars werk zeer."

Meer schrijver dan wetenschapper

Het is waar: pas nadat hij begon met het publiceren van zijn populairwetenschappelijke werken kreeg hij het gevoel gevonden te hebben wat hij zocht. In het schrijven zelf is ook een ontwikkeling te zien. Waar hij in het begin nog vooral vanuit de wetenschap probeerde te schrijven, is zijn stijl in de loop van de jaren losser en persoonlijker geworden. In zijn jongere jaren kon hij tijdens het schrijven nog wel "de ogen van collega's voelen die meekeken over mijn schouder". Daar is hij inmiddels van verlost. Dat er wetenschappers zijn die een beetje neerkijken op het populariseren van kennis is nooit rechtstreeks naar hem uitgesproken, maar hij heeft het wel eens gevoeld. Meijer heeft het nooit erg gevonden. Wetenschappers zijn er in verschillende soorten en maten. Elkaar daarop veroordelen, is niet zinvol. Er zijn nu eenmaal wetenschappers die zich bezighouden met zeer specialistisch onderzoek en die schrijven voor de wetenschap. Daarnaast zijn er mensen nodig die de wetenschap naar het grote publiek brengen. Om dat te doen, is goed kunnen schrijven van belang, maar je moet ook durven schrappen en kennis weglaten om het toegankelijk te maken. Niet iedereen kan dat.

Het rijkste museum

Zijn best verkochte boek is *Echte keizers sterven niet in bed*. In dit boek beschrijft Meijer de laatste uren van Romeinse keizers. Maar het werk waar hij het meest gehecht aan is, blijkt opvallend onbekend te zijn. In *Paulus' zeereis naar Rome* uit 2000 heeft hij de Bijbelteksten over de reis van Paulus als uitgangspunt genomen. Het meest trots is Meijer op de manier waarop persoonlijke interesse en wetenschappelijk onderzoek hierin samenkwamen. Momenteel is hij bezig met een nieuw boek waarin, opnieuw, zijn liefde voor de zee naar voren komt. Met de Middellandse Zee heeft hij een speciale band die ook blijkt uit zijn specialistische kennis van zeegeschiedenis. Verder heeft Meijer zich beziggehouden met onderwaterarcheologie. Het nieuwe boek zal handelen over de zee als "rijkste museum". Het wordt een dikke pil en zal autobiografisch van insteek en dus persoonlijk zijn. Als de gepensioneerd hoogleraar over het schrijven praat, beginnen zijn ogen te glimmen. Meerdere keren herhaalt hij dat schrijven het leukste is wat er is. Als hij niet aan het reizen is, schrijft hij zoveel mogelijk. Ieder vrij uurtje wordt daardoor goed besteed. "Daarom

foto Erik van 't Woud

schrijf ik momenteel ook geen artikelen. Ik wil me volledig op mijn boek kunnen richten." Verder houdt hij zich bezig met het geven van lezingen, ook op scholen. Actuele discussies over geschiedenis, zoals die over het Nationaal Historisch Museum, volgt hij met interesse. Lachend merkt hij op dat de directeur van dit nieuwe museum "een typische yup" is. Historische publicaties over andere tijden dan de oudheid leest hij graag. Ook in zijn voorkeur voor bepaalde boeken kun je zijn liefde voor schrijven en het vertellen van verhalen terug horen. Luc Panhuijsen noemt hij een zeer plezierige schrijver die op knappe wijze geschiedenis bedrijft. Zijn boek over de gebroeders De Witt vindt Meijer zeer geslaagd.

Levenslust

Aan het eind van het interview neemt Fik Meijer de trein naar Amsterdam. Om nog even in de universiteitsbibliotheek iets op te zoeken en om te vergaderen. Als hem gevraagd wordt of hij het niet vervelend vindt, dat vergaderen, haalt hij zijn schouders op. Alweer met een lach op zijn gezicht. "Ach, echt erg vind ik dat ook niet hoor." Niet alleen weet hij kennis op een aanstekelijke manier over te brengen, zijn levenslust is al even inspirerend. Schrijven, reizen en tijd doorbrengen met kinderen en kleinkinderen: hij verveelt zich geen moment.

▽
Fik Meijer

FIK MEIJER, *DE HOND VAN ODYSSEUS. HET DIER IN DE OUDHEID.*

(ATHENAEUM – POLAK & VAN GENNIP 2009) 151 blz., €12,50

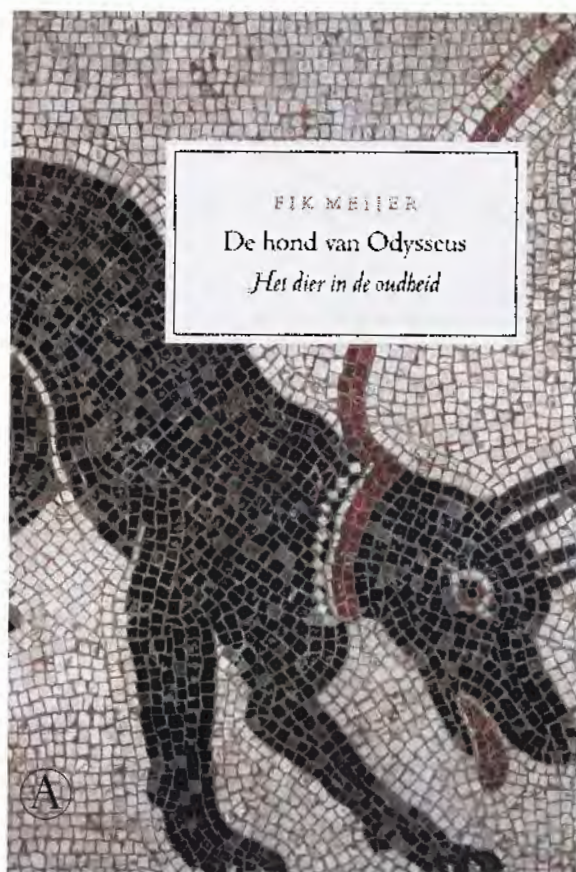
Grieken en Romeinen waren rare jongens. Fik Meijer weet in zijn boeken echter een beeld op te roepen van mensen die weliswaar lang geleden leefden, maar die eigenlijk helemaal niet veel anders waren dan jij en ik. Ook in dit boek weet Meijer de oudheid naar het nu te brengen door een aansprekend thema te kiezen en daar op toegankelijke wijze over te schrijven. In de oudheid vond, door het domesticeren van dieren, een ingrijpende verandering plaats in de manier waarop mensen met dieren omgingen. Enerzijds was er de ongerepte wilde natuur, met zijn onvoorspelbare en ondoorgrondelijke kanten, anderzijds waren er dieren die je kon temmen en waar je zelfs een band mee kon opbouwen. Dat de mensheid in die tijd nog

weinig inzicht had in het gedrag van wilde beesten blijkt uit de vele beschrijvingen die terug te vinden zijn in de klassieke literatuur. Meijer vertelt deze met smaak na. Ondanks interesse voor de natuur begrepen de schrijvers er doorgaans weinig van, waardoor allerlei rare vooroordelen over bepaalde diersoorten ontstonden. Als we die nu lezen, komen ze lachwekkend over. Zo zouden leeuwen edelmoedig en sociaal zijn. Als ze stierven, beten ze in de grond en lieten ze een traan. Beren hadden innige liefdesrelaties en hyena's konden met hun linkerklauw hypnotiseren. Dolfijnen werden gezien als mensenvrienden en zelfs mensenredders. Van trekvogels dacht men dat zij 's nachts wachters aanstelden die een steentje in hun poot hielden; als zij in slaap vielen dan werd dit direct opgemerkt.

Het is niet verwonderlijk dat het raadselachtige van wilde dieren en het exotische dat hen omringde de mensen in de oudheid fascineerde. Voorts was er de behoefte om als mens te triomferen over de natuur. Dat leek een vanzelfsprekend recht. De Romeinen, die hadden bewezen te kunnen heersen over een groot rijk, vonden het logisch dat zij hun superioriteit ook lieten gelden in het vangen en tentoonstellen van ontembare beesten. Tegelijkertijd werd de mens steeds inniger met sommige dieren, die ook goede kameraden bleken te kunnen zijn. Het meest tot de verbeelding spreekt het voorbeeld van Odysseus, waarnaar de titel van het boek verwijst. Na jaren van omzwervingen keert hij terug in zijn vaderland. In lompen gehuld, om niet geïdentificeerd te worden, is het zijn hond die hem als enige

wel direct herkent. Honden waren trouwe vrienden en nuttig als waakhond en voor de jacht. Zelfs als hun baasje dood ging, bleven ze bij het dode lichaam waken tot ze zelf ook doodgingen. In gedichten werden honden dan ook veelvuldig geroemd als zachtmoedig, lief, zelfs nog kostbaarder dan parels. Ook paarden waren zeer populair. Wanneer een lievelingspaard doodging, was dit reden voor intens verdriet. Het beroemdste paard uit de oudheid is Bucephalus: het paard van Alexander de Grote. Als jonge man had Alexander hem zelf getemd. Tijdens veroveringsstochten waren Alexander en Bucephalus een onafscheidelijk duo. Bij de dood van het paard verloor Alexander in zijn eigen woorden een metgezel en vriend. Aan het einde van het boek behandelt Meijer een verhandeling van Plutarchus over de vraag of mensen betere wezens zijn dan dieren. In de oudheid was de gedachte dat de mens over de natuur kon en mocht heersen in zwang geraakt. Plutarchus stelt hier als één van de weinigen vragen bij. Vragen die vandaag de dag nog steeds relevant zijn. Uniek voor de mens acht Plutarchus zijn zucht naar luxe en decadentie. Deze zwakte zien we niet terug bij dieren en dat maakt hen eerder superieur aan de mens dan andersom. Deze interessante vraagstukken stonden ver af van de alledaagse realiteit. In die werkelijkheid was de omgang met dieren gespleten: aan de ene kant was er liefde en kameraadschap, aan de andere kant wreedheid en sadisme. Niet veel mensen hadden er moeite mee dit met elkaar te rijmen.

Marjonne Maan

The Mass Shooting of Jews in Ukraine 1941-1944:

The Holocaust by Bullets

In Nederland alleen te zien in Nationaal Monument Kamp Vught
met Nederlandse vertaling

10 september 2009 t/m 9 januari 2010

Voortgezet en hoger onderwijs:
Bezoek de expositie (16+); lesmateriaal en workshop op aanvraag.

Lunettenlaan 600
5263 NT Vught
(073) 656 67 64
www.nmkampvught.nl
www.holocaustbybullets.nl
Entree vrij | geschikt 16 +

Deze expositie is mogelijk dankzij

Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

The Mass Shooting of Jews in Ukraine 1941-1944:
The Holocaust by Bullets is ontwikkeld en wordt verspreid door
LE MEMORIAL DE LA SHOAH, Parijs, Frankrijk.

MARY BEARD, POMPEII. HET DAGELIJKS LEVEN IN EEN ROMEINSE STAD.
(ATHENASUM - POLAK & VAN GENNEP; AMSTERDAM 2009), 458 BLZ., PRIJS € 29,95.

Een jong stel met alleen een sleutel en een olielampje, broden in de oven, een groepje vrouwen, ieder met een handjevol sieraden, een hond aan de ketting... Het zijn enkele gestolde overblijfselen van een gedenkwaardige dag in Pompeii: de dag waarop het normale leven eindigde door de uitbarsting van de Vesuvius (79 n.Chr.). De bewoners hadden signalen opgevangen van het naderende onheil in de vorm van trillingen en kleine aardbevingen. Veel mensen hadden hun

boekje al gepakt en waren de stad ontvlucht. Wat de archeologen onder het puimsteen hebben gevonden zijn de restanten van een ontwrichte stad.

Pompeii, een mooi geïllustreerd boek, reconstrueert Mary Beard het dagelijks leven in de stad vóór de uitbarsting van de Vesuvius. Dat is niet eenvoudig, zeker omdat in 62 n.Chr. een aardbeving Pompeii zwaar beschadigde en onduidelijk is in hoeverre de stad daarvan

was hersteld toen de vulkaanuitbarsting plaatsvond.

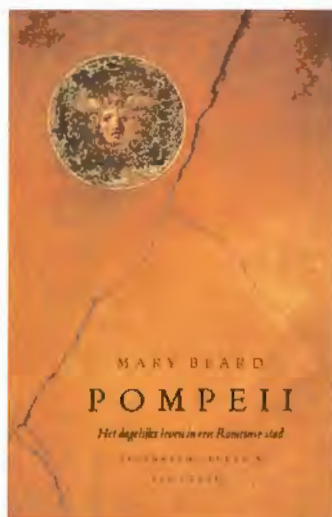
Wat komt de lezer te weten over Pompeii? Veel, de informatiedichtheid in het boek is groot. Pleinen, straten en stoepen, gebouwen, schilderijen en beelden, politiek, eten en drinken, ontspanning, midelen van bestaan en religie; alle thema's worden grondig uitgewerkt. Eerst wordt een beschrijving van de historische resten gegeven, daarna wordt zoveel mogelijk een relatie gelegd tussen de vondsten en het gewone leven. Hoe verplaatsten de inwoners zich in Pompeii? Waarom hadden de Pompejaanse inwoners een voorliefde voor pantomime? Aten ze echt met één hand, halfliggend op een oncomfortabele stenen bank en steunend op de linkerelleboog? Op levendige toon beantwoordt Beard dit soort vragen, maar tevens introduceert ze de 'Pompeii-paradox': 'dat we tegelijkertijd heel veel en heel weinig weten over hoe het leven er destijds uitzag.' Ook inwoners van Pompeii worden aan de lezer voorgesteld: de aristocraat Caius Calventius Quic-

tus, de mimespeler Caius Norbanus Sorex en priesteres Fumachia, om slechts enkele te noemen.

Beard twijfelt openlijk over de juistheid van sommige interpretaties van bodenvondsten door haar collega's en ze aarzelt niet haar eigenzinnige opvattingen, goed beargumenteerd, te ventileren. Ze is sterk in het ontmythologiseren van het verheven beeld dat mensen tegenwoordig hebben van het leven in de Romeinse tijd. Een beeld dat te vaak is gebaseerd op 'een combinatie van hoogstaande Latijnse literatuur, negentiende-eeuwse schilderijen en romans, en sandalenfilms'.

Beard is verbonden aan de universiteit van Cambridge en is redacteur klassieken van The Times Literary Supplement. In Groot-Brittannië is de enigszins excentrieke classica zeer populair, ook omdat Beard, zoals ze het zelf omschrijft, 'a bit of a media junkie' is. Voor Pompeii heeft ze de Wolfson History Prize 2008 ontvangen.

Anny Hartgerink

HARRY MOUNT, ETCETERA EN AL DAT ANDERE LATIJN
(AMSTERDAM: BALANS 2008), 269 BLZ., PRIJS € 17,50.

'Rosa, rosa, rosam, rosae, rosae, rosa, rosae, rosae, rosas, rosarum, rosis, rosis', zingt Jacques Brel: 'C'est le plus vieux tango du monde'. Schoolkinderjes leren Latijnse declinaties, want papa wil dat ze tandarts worden. Wie ooit het rijtje geleerd heeft van de eerste verbuigingsgroep, vrouwelijk op -a (puella, mensa, ancilla), en dat in Nederland deed, zal het refrein met gefronste wenkbrauwen beluisteren. De volgorde is namelijk raar en

er lijken te veel vormen langs te komen; wij leren -a, -ae, -ac, am, -a, en dan het meervoud. Zelfde functies, andere serie. Het boekje 'Etcetera en al dat andere Latijn' is een vertaling van het Engelse 'Aino, amas, amat, and all that - how to become a Latin lover'. Het is geschreven door een journalist die klassieken studeerde in Oxford. Harry Mount wil zijn lezer naar eigen zeggen op een aardige manier de grondbeginselen

van het Latijn aanbieden, zonder dat er bloed, zweet en tranen aan te pas komen. Zijn tekst zit daarom vol kwinkslagen en anekdotes. In de inleiding begint het al: sterfvoetballer David Beckham blijkt op zijn beroemde lichaam verschillende Latijnse teksten te hebben laten tatoeëren. De mooiste: de balgoochelaar laat weten waar het allemaal vandaan komt, door onder zijn rugnummer ('VII') het pompeuze *perfectio in spiritu* te

noteren. Het volmaakte is een mentale kwestie, ook voor deze sportman. Mount heeft oog voor pakkende voorbeelden, en hij weet ze soms heel goed te brengen. Nog steeds in voetbalsferen: het motto van Arsenal, *Victoria concordia crescit* "betekent niet 'Posh Spice reist per Concorde', maar 'De overwinning groeit uit saamhorigheid.'" Een mooie vondst – hoe wel in onze snelle tijden alweer anachronistisch. Zowel de Spice Girls als de Concorde zijn inmiddels met pensioen. Dit boekje was een bestseller in Engeland; honderdduizenden wilden hun roestige kennis opfrissen. Mount leidt hen gestaag de grammatica binnen (in kadertjes staan de gevreesde rijtjes), en telkens maakt hij sprongen naar stukjes Latijn uit ons collectief geheugen. Hij presenteert het en passant om de strenge centurion Johannes Clesius te verbe-

teren, die in Monty Pythons *Life* of Brian zelf *would be* verzevsheld Brian verbeterd als die *Romans go home* opkalkt als *Romans cunt domus*. Honderd strafregels (*Romani ite domum*, geschreven op de muren van de stadhouderlijke residentie) later heeft Brian geleerd wat de vocativus meervoud van *romanus* is, en de gebiedende wijs van 'gaan'. Centurion Clesius begreep zijn eigen Latijn echter niet precies toen hij de (overigens correcte) accusativus van richting als 'locativus' omschreef, legt Mount uit. De locativus wordt gebruikt om een plaats waar men is aan te duiden, 'thuis'. Dat is *domi*. Een charmant trekje van dit boekje vormen de autobiografische excursies die Mount maakt. Misschien is het tevens heel Brits, maar de warmte waarmee hij over zijn oude docenten schrijft, spreekt aan. Snuk voor stuk zijn het excentriekelingen die hun liefde voor de klassieken

sandaalgeschoeid overdragen op manieren die niet te vangen zijn in de schema's van een lerarenopleiding. Dat geeft de vakgenoot moed. Het boekje pretendeert geen volledigheid. Mount verwijst expliciet naar een in Engeland gebruikelijke leergang (die nog stamt van omstreeks de Great War, trouwens; *so much* voor onderwijsvernieuwing...); wie het Latijn echt (weer) wil leren, grijpe daarnaar. Met zo'n verwijzing wordt het enige manco van het boekje wel duidelijk: de Engelse achtergrond wordt letterlijk vertaald naar het Nederlands – terwijl wij andere leerboeken gebruiken. Mount kan de onde tango van Brel mociteeloos meezingen, wij Hollanders staan op het verkeerde been. Desalniettemin: fris, vlot, en geinig.

Siward Tacoma

CHARLES HUPPERTS, OLYMPISCHE SPELEN. SPORT EN OPVOEDING IN DE GRIEKSE OUDHEID.

(DAMON: BUDEL, 2009), 303 BLZ., PRIJS € 39,90.

HEIN VAN DOLEN EN CHARLES HUPPERTS, BLIJVENDE ERFENIS. GRIEKSE MYTHEN IN DE NEDERLANDSE TAAL.

(DAMON: BUDEL, 2007), 336 BLZ., PRIJS € 34,90.

Voor de oude Grieken ging het bij sport alleen om persoonlijke eer en succes; teamsport en sportiviteit waren onbekend. De beste zijn en anderen overtreffen, daar ging het om. Overigens niet alleen op het sportveld, maar ook op het slagveld, in de politiek, in de kunsten en in de rechtspraak wilde men zich onderscheiden. De Grieken hadden daarnaast een echte lichaamscultuur; een man moest zijn lijf goed trainen en verzorgen. Oorspronkelijk had dat een hele praktische reden: iedere burger moest zijn eigen staat in tijd van oorlog kunnen verdedigen. En daarvoor – en ook voor het eigen lijfsbehoud – moest hij topfit zijn en zich oefenen in speerwerpen,

hardlopen en wagen mennen. Na verloop van tijd werd sport ook een vrijetijdsbesteding, allereerst alleen voor de elite, later, in meer democratische tijden, ook voor de gewone burgers. Uiteraard waren slaven en vrouwen uitgesloten van sportbeoefening. Met twee uitzonderingen: in Olympia waren er ter ere van Hera, waarschijnlijk in het zelfde jaar waarin de Olympische spelen werden gehouden, ook spelen voor vrouwen. Het waren hardloophwedstrijden. En in Sparta kregen meisjes dezelfde opvoeding als jongens. En dus ook dezelfde sportieve training. Het hele Griekse sociale leven, althans dat van mannen, vond buitenshuis plaats. Lichaamstraining en

lichaamsverzorging waren zaken die daar bij hoorden. Mannen en jongens ontmoeten elkaar in openbare sportscholen. Daar werd onder deskundige leiding aan het lijf 'gewerkt' en werden voedings- en trainingsadviezen gegeven. Charles Huperts geeft in 'Olympische Spelen' met behulp van korte en langere contemporaine bronnen van Plato, Plutarchos, Filostratos, Hippokrates en vele anderen een fascinerend beeld van hoe het er aan toeging in het gymnasium en de palaestra (worstelplaats). En die aandacht beperkt zich niet alleen tot de sportieve prestaties. Zo komen ook erotische verhoudingen ter sprake. Zelfbeheersing was

daarbij een deugd, maar een man moest ook initiatief nemen. Omdat de vrouw in laag aanzien stond en een jongen voor zijn opvoeding een oudere, ervaren man nodig had, stond de homoseksuele liefde in hoger aanzien dan de heteroseksuele, zonder dat er overigens een echt onderscheid tussen beide werd gemaakt. Maar voor de laatste moest men in ieder geval niet in de sportschool zijn.

Vanaf het begin van de zesde eeuw v. Chr. bereidde de nieuwe midden-

klasse van boeren en middenstanders zich in de sportschool voor op hun militaire taak. Toen in Athene in de vijfde eeuw de dienstplicht werd ingevoerd, werden vanaf dat moment alle jongens van achttien jaar twee jaar lang in de gymnasia getraind. In het boek verder onder andere bronteksten van sport in de Ilias en de Odyssee en van, uiteraard, de Olympische Spelen.

Honderden uitdrukkingen, woorden en namen in het Nederlands hebben hun oorsprong in de Griekse mytho-

logie. Met ruim honderdvijftig figuren uit die godenwereld hebben Van Dolen en Hupperts met 'Blijvende Erfenis' een lexicon van korte essays gemaakt met bij iedere naam een afbeelding uit de Griekse en Europese kunst, om duidelijk te maken dat de Griekse erfenis deel uit maakt van de Europese cultuur. Twee werkelijk prachtige boeken met een schat aan teksten en afbeeldingen die de Griekse erfenis in onze lessen levend kan houden.

Hans Pols

RENÉ VAN ROYEN. LATIJN. EEN TAAL VOOR IEDEREEN

(BERT BAKKER: AMSTERDAM 2009), 245 blz., € 16,95.

Mijn vader kan zonder moeite de eerste zinnen van de Ilias en de Odyssee opdreunen. In het Grieks welteverstaan, want voor de vertaling zal toch het boek uit de kast gehaald moeten worden. Hetzelfde geldt voor de Latijnse naamvallen: rosa, rosae, rosae, rosam, rosa, rosae, rosarum, rosis, rosas, rosis. Mijn vader is van de 'stampgeneratie': voor Grieks, Latijn, maar evengoed Frans, Duits en Engels, werden tientallen rijtjes uit het hoofd geleerd, zonder dat daar de relevantie van uitgelegd werd of dat daarmee een echt taalgevoel mee ontwikkeld werd. Mijn vader die, in tegenstelling tot de bij de meeste hedendaagse gymnasia reguliere vijf jaar, zes jaar bijna dagelijks Latijn genoot, maakt, waarschijnlijk door het vertrouwd zijn met klassieke talen, waarin twee of meerdere bijzinnen meer regel dan uitzondering zijn, van die vreselijk lange, met bijvoeglijke bepalingen overladen halve pagina's beslaande zinnen, die je twee, zo niet drie of vier keer moet lezen, voordat je überhaupt een vage notie hebt van hetgeen er in de afgelopen zeven regels op

bijzonder eloquente, althans daar gaat de schrijver zelf vanuit, wijze aan het papier is toevertrouwd. Ik heb ook Latijn gehad. Latijn heeft de naam ingewikkeld, stoffig en elitair te zijn. Met 'Latijn. Een taal voor iedereen' wil René van Royen, co-auteur van 'Asterix en de Waarheid' en 'Asterix en de wijde wereld', laten zien dat Latijn een gewone taal is, die door gewone mensen werd en wordt gebruikt. De Romeinen spraken Latijn, het Vaticaan gebruikt het Latijn nog steeds als de officiële taal en in Finland is zelfs een aantal groepje Latinisten dat nieuwsuitzendingen, de Nuntii Latini, in het Latijn de ether instuurt. Latijn is een levende vreemde taal. In het huidige taalonderwijs ligt de nadruk veel minder op de rijtjes, de uitzonderingen en de grammatica, dus waarom zou dat bij het Latijn niet kunnen? Van Royen begint met een inleiding waarin hij de geschiedenis van het Romeinse rijk verbindt met die van het Latijn. Ook legt hij uit waarom en hoe het Latijn uiteindelijk evolueerde in de moderne Romaanse talen. Van Royen schrijft helder en humoristisch en weet met heden-

daagse vergelijkingen het verleden begrijpelijk en levendig te maken. Met dezelfde humor en vergelijkingen gaat hij in de volgende hoofdstukken de Latijnse én Nederlandse grammatica te lijf. In pakweg 130 pagina's worden achtereenvolgens de naamvallen, de verbuigingsgroepen (declinaties), de betrekkelijke voornaamwoorden en het werkwoord behandeld. Van Royen probeert zoveel mogelijk technische grammaticale termen te vermijden, maar met inventieve vergelijkingen de functie van woorden in een zin duidelijk te maken. Zo worden de eerste twee declinaties vergeleken met een vrouw en een man en wordt het maken van een zin voorgesteld als het bouwen van een huis. Iedere uitleg wordt vergezeld van een aantal oefeningen, waarbij zowel vanuit het Nederlands naar het Latijn vertaald moet worden als andersom. Van Royen maakt vaak gebruik van passages uit Caesars De Bello Gallico en bewoort dat na het lezen van zijn boek de lezer in staat moet zijn het grootste gedeelte van Caesars werk te kunnen vertalen. De laatste tachtig pagina's van het boek bestaan uit het grammati-

caal aanhangsel, waarin Van Royen alle grammatica uitlegt die hij daarvoor niet heeft behandeld. Van Royen heeft zijn boek geschreven omdat hij wil breken met het traditionele onderwijs van de oude talen waarin rijtjes en onbegrijpelijke grammaticale termen de boventoon voerden. Als voorbeeld van dit onderwijs noemt hij een verhaal van Willem Elschot, waarin een jongetje niets begrijpt van de volgende zin: 'een mannelijk zelfstandig naamwoord dat in de spraakleer als voorbeeld wordt aangehaald als voorbeeld van de tweede verbuiging'. Elschots verhaal werd in 1913 gepubliceerd en hiermee is meteen aangegeven waarom Van Royen met zijn 'Taal voor iedereen' eigenlijk een overbodig boek geschreven

heeft. Met die traditie is in het huidige onderwijs allang gebroken en op een verregaander wijze dan Van Royen doet. Leerlingen beginnen zonder kennis van naamvallen met het vertalen van eenvoudige zinnestels. De theorie komt later wel. Terwijl Van Royen, zij het op een humoristische manier, meteen begint met de grammatica. En dat is het tweede punt van kritiek: Van Royen breekt helemaal niet met de traditie, hij vertaalt deze alleen naar onze tijd en vereenvoudigt ze wat, om aan het eind van het boek alle vergeten grammatica nog in sneltreinvaart op te sommen. Tussen alle vergelijkingen met huizen bouwen door zijn in de uitleg toch nog ruim veertig rijtjesschema's te tellen. Of de claim dat je met 'Latijn.

Een taal voor iedereen' Caesars De Bello Gallico zou moeten kunnen vertalen, waar is, weet ik niet. Wel weet ik dat het vertalen van De Bello Gallico een stuk makkelijker is dan het vertalen van teksten van Vergilius, Plinius of Livius. Rest de vraag of de onderwetse benadering, die Van Royen dus stickem aanhangt, een verkeerde is. Latijn blijft voornamelijk een taal die vertaald wordt en bij vertalingen is kennis van grammatica eenvoudigweg belangrijker dan bij het je verstaanbaar maken in een taal. Maar dat is een andere discussie. Duidelijk is in ieder geval wel dat voor de ouderwetse noch de moderne benadering Van Royen iets wezenlijks heeft toegevoegd.

Ramses Peters

JAN VAN AKEN. KONING VOOR EEN DAG

(QUERIDO: AMSTERDAM/ANTWERPEN 2008), 270 BIZ., PRIJS € 18,95.

'In Efesos, de grootste van de Twalf Ionische Steden, zag Hipponax het levenslicht - en het levenslicht schrikte voor hem terug. Zijn vader, de wagenmaker Pytheas, vloekte in drie tongen, want het leven in een grensgebied kleurt de taalschat.' Met deze lyrische, wat archaïsche zinnen, begint het eerste hoofdstuk van 'Koning voor een dag' van Jan van Aken. 'Koning voor een dag' is het geromantiseerde levensverhaal van de schimpdichter Hipponax, die leefde in het Ionië van de zesde eeuw voor Christus. Hipponax stond in de Oudheid bekend als 'de vader van de parodie'. Er bestaat het vermoeden dat de eerste *psogoi*, smaaddichters, hun intrede deden bij de festivals van Dionysos en Demeter. Net als hedendaagse gangsta-rappers probeerden zij op een zo virtuoos mogelijke manier elkaar de huid vol

te schelden. Ook bij de Eleusische mysteriën werd er flink gescholden, alleen waren daar aanzienlijke burgers en niet de mededichters het mikpunt van spot. Hipponax was zo'n smaaddichter en blijktbaar zo goed in zijn vak, dat hij zijn grootste vijanden, de beeldhouwers Bupalos en Athenis, zo bespote dat ze zichzelf verhin-gen. Althans, dat was volgens Plinius wat sommigen geloofden. Veel meer dan dat hij ontzettend lelijk was, uit Efesos werd verbannen en naar het naburige Klazomenai vertrok, is verder over de historische Hipponax niet bekend. Wel heeft de dichter een aantal lichterlijke, soms vulgaire satiren nagelaten. Met de historische feiten als kader en deze satiren als invulling heeft Jan van Aken een heel aardige historische roman geschreven. Aardig is misschien niet het goede woord, want 'Koning voor een

dag' loopt niet bepaald over van vriendelijkheid. De lelijke kreu-pele Hipponax leidt als kind een eenzaam bestaan en waar hij onder de mensen komt, is hij het mikpunt van pesterijen. Toch lijkt hij na verloop van tijd met zijn vulgaire en sportende gedichten aan populariteit te winnen in Efesos. Zelfs de mooie Arête, zus van de beroemde beeldhouwers Bupalos en Athenis, lijkt voor de lompe, hinkende bard te vallen. Bupalos vernedert Hipponax echter door een standbeeld, een karikatuur van Hipponax, op het marktplaats te zetten. Hipponax reageert met een satire, waarin hij de broers belachelijk maakt. Reilen breken uit in de stad, er vallen doden en Hipponax wordt voor twintig jaar verbannen uit de stad. Vanaf dit moment komt het verhaal in een stroomversnelling. Hipponax trekt de wereld in en leeft het leven van een rockcloze bohemien: hij

reist met piraten, vlucht voor bloed-dorsige priesteressen, verkeert met de duurste courisane van Egypte en wordt in een afschuwelijk ritueel door een heks van impotentie genezen. Na jaren van bloedstollende avonturen vindt Hipponax in Klazomenai zijn geliefde Arête weer, die echter nog steeds nauwlettend in de gaten wordt gehouden door zijn aartsvijand Boupalos. De dichter zint op wraak en krijgt die ook. Wat dan rest is een prachtig

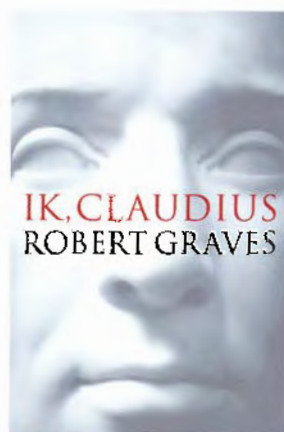
einde, dat ik u niet zal verklappen. Van Aken lijkt zich goed thuis te voelen in het historische genre. Hoewel hij hier en daar de schoolmeester uithangt door soms zelfs in dialogen een detaillistische uitlog van de historische context te geven, stoort dat niet en maakt juist het beeld compleet. Van Aken bedient zich in 'Koning voor een dag' van een archaisch, lyrisch aandoende taal. Hierdoor krijg je soms de indruk een Griekse vertaling te lezen,

waardoor het verhaal juist authentiek overkomt. Alleen de gedichten die Hipponax zingt, waarvan er overigens slechts enkele van de dichter zelf zijn, klinken als letterlijke vertalingen. Hiermee blijft de gangsta-rapper, bard, en bohemien Hipponax toch op afstand. En dat is opvallend, want Van Aken laat zien dat hij juist het dichterslijk proza goed beheerst.

Ramses Peters

ROBERT GRAVES, IK, CLAUDIUS.

(Mynx: Amsterdam 2008), 442 blz., prijs € 24,95.

'Clau... Clau... Clau...' Het is niet mogelijk dit boek te lezen zonder de Claudius van de televisieserie te zien en te horen. De houterige stotteraar die gek gedacht werd, maar slimmer was dan iedereen. De man die tegen zijn zin op de schouders werd gehesen van uitgelaten paleiswachters in de hysterische nasleep van de moord op Caligula (hij had zich volgens Suetonius achter een gordijn verstopt, maar zijn voeten staken er onder uit). Zijn biografie meldt dat hij historische werken en een autobiografie heeft geschreven, maar die teksten zijn verloren gegaan. Robert Graves heeft ons de autobiografie alsnog gegeven, en hij maakt de keizer tot een man die met een mix van ironie en melancholie het bestaan beschrijft van de kleine familiekliek die de macht had in het vroege Romeinse keizerrijk. Deze schildering is eigenlijk een gedetailleerde invulling van de schets die Tacitus en Suetonius tekenden: de nakomelingen van Augustus zijn doortrapt intriganten die zich met vuil spel, of met giftige paddenstoelen, verzekeren van een positie voor zichzelf of voor hun beschermeling. De Claudius van Graves wilde eigenlijk een rustig leven leiden als schrijver van geschiedkundige

werken. Zijn eerste gedachte als hij tot keizer wordt gebombardeerd is dat hij nu toegang gaat hebben tot de geheime paleisarchieven. De 'autobiografie' die we lezen wordt in dit licht ook een boek over boeken: boeken die geschreven zijn, maar verdwenen, boeken die herschreven zijn om in het straatje te passen van een heerser. Meteen aan het begin van 'Ik, Claudius' vertelt de keizer dat zijn oudoom de oude Sibyllijnse orakelboeken heeft laten redigeren tot er een officiële versie was. Claudius heeft in een handschrift van Augustus een uit de officiële lijst verwijderd orakel gevonden, en dat orakel blijkt zijn levensloop nauwkeurig te voorspellen. De toon is gezet: de lezer weet dat een machthebber een bepaalde versie van een verhaal kan schrijven, en de lezer weet dat zelfs Augustus – die toch vaak als de brave Hendrik van de familie wordt afgeschilderd – sjoemelde met teksten. Weet de lezer dan nog zeker dat hij de verklaringen van Claudius kan geloven?

Hij moet het er mee doen, en krijgt een mooi beeld van de soap die de Romeinse politieke elite heeft opgevoerd. Het decor waar zich de soap afspeelt geeft ook doorkijkjes naar

de buitenste regionen van het rijk. Met name het noorden, de strijd in Germanië, komt vaak langs. Soms krijg je het idee dat Graves – hij schreef in het interbellum – met enig genoegen de ruwheid van *the Germans* neerpent. Caligula heeft Germaanse lijfwachten. Als hij is doodgestoken, staan de lijfwachten op het punt een bloedbad aan te richten onder het publiek, maar: 'het signaal voor de keizerlijke bevelen deed hen verstijven tot standbeelden'. Gniffel. Twee dagen verder rennen ze toch weer als rictingloze woestelingen rond, maar 'het keizerlijk saluut bracht hen tot een besluit. Ze renden naar voren en riepen: 'Hoch! Hoch!' Lang leve keizer Claudius!' Graves' tekst laat zich lezen op meerdere niveaus; ironie voert de boventoon. Deze maand verschijnt bij dezelfde uitgeverij een vervolg op 'Ik, Claudius'. De titel is 'Claudius, de God' en dit boek is eveneens geschreven door Robert Graves.

Siward Tacoma

Deze maand verschijnt bij dezelfde uitgeverij een vervolg op 'Ik, Claudius'. De titel is 'Claudius, de God' en dit boek is eveneens geschreven door Robert Graves.

TV-SERIE BIJ EXAMENS

Schooltv zendt drie afleveringen uit van de serie 'Aspecten van Rechtsstaat & Democratie'. Deze afleveringen sluiten aan bij de examenkaternen voor de schoolexamens havo/vwo over de geschiedenis van de Nederlandse rechtsstaat en de parlementaire democratie. De serie wordt gepresenteerd door Peter Faber en is bestemd voor tweede fase havo/vwo. Kijk voor uitgebreide informatie over de serie en beschrijvingen van de afleveringen op www.schooltv.nl/aspectenvanrechtsstaatedemocratie_docent

Deze serie wordt uitgezonden in schooljaar 2009/2010 op donderdag 10, 17, 24 september van 10:45 tot 11:00 uur. De dvd is na uitzending van de laatste aflevering verkrijgbaar en kost € 32,50.

RETOURTJE ROMEINEN

Het Legermuseum heeft tot en met 3 januari 2010 het programma 'Retourtje Romeinen'. In deze themawereld Romeinen waant de bezoeker zich in een Romeins fort aan de Limes. Voor het

basisonderwijs is een aanvullend programma ontwikkeld, waarbij de leerlingen in het museum worden opgewacht door een Romeinse officier. De officier laat de leerlingen zich verkleeden als Romeinse soldaten en neemt ze mee naar het fort. Daar gaan de leerlingen in groepjes met een speurtocht op ontdekkingsreis. Ze zien een legionair in volle uitrusting, leren over de opbouw en indeling van het Romeinse leger en ontdekken welke strategieën werden toegepast.

In verschillende legertenten kunnen ze filmpjes bekijken, voelen hoe zwaar een malenkolder is en een fort op schaal nabouwen. Zijn de leerlingen kwijt? Geen nood: klim in de wachttorens en overzie het hele kamp! De speurtocht eindigt met een Romeinse legertraining waarbij de leerlingen de beroemde schildpadformatie oefenen en met plumbatas leren werpen. Ter voorbereiding op het museumbezoek is het lespakket Retourtje Romeinen gratis te downloaden. Voor meer informatie of reserveringen kunt u contact opnemen via reserveringen@legermuseum.nl of 015-2150549.

HAAGSE TRIBUNE

De Haagse Tribune is een educatief programma rond het Binnenhof voor het voortgezet onderwijs. Doel van het programma is scholieren op locatie kennis te laten maken met de werking en de ontstaansgeschiedenis van de parlementaire democratie. Klassen die er op bezoek komen volgen een afwisselend dagprogramma met discussie, rondleidingen, een bezoek aan de Tweede Kamer, museumbezoek en speelse activiteiten rondom het Haagse Binnenhof. De Haagse Tribune biedt op dit moment vier verschillende programma's aan: een

algemeen programma over politiek, een geschiedenisprogramma en themaprogramma's over het recht en over de Tweede Wereldoorlog. Per schooljaar is er nu plaats voor 25.000 leerlingen. Deelname is gratis. Voor het komende schooljaar is nog een zeer beperkt aantal plaatsen beschikbaar. De komende jaren wordt de capaciteit verder uitgebreid. De Haagse Tribune dient als proefluik voor het toekomstige Huis voor Democratie en Rechtsstaat. Naar verwachting opent het Huis zijn deuren rond 2013. Meer informatie op www.dehaagsetribune.nl.

AANBIEDING LEEUW EN DRAAK

Leeuw en Draak handelt over vier eeuwen Nederlands-Vietnamese betrekkingen en sluit daarmee uitstekend aan op het eindexamenthema Vietnam.

Kleio doet samen met Uitgeverij Boom een mooi aanbod aan haar lezers:

Met het nummer op deze bon krijgt u gedurende de maanden oktober t/m december 2009 € 5,- korting op het boek *Leeuw en Draak*. U betaalt geen € 25,50 maar slechts € 20,50. U kunt intekenen op één van de nascholingsdagen, deze advertentie inleveren bij uw boekhandel of het boek bestellen via www.uitgeverijboom.nl. Actienummer 90167775.

ISBN: 9789085065203 | gebonden met stofomslag | geïllustreerd, deels in kleur | 17 x 24 cm | 272 blz. | winkelprijs €25,50

Boom | www.uitgeverijboom.nl

MUSEA

OPENLUCHTMUSEUM OP TERREIN VAN VOORMALIGE ROMEINSE STAD

ARCHEOLOGISCH PARK XANTEN, XANTEN (DUITSLAND)
Op korte afstand van Nijmegen ligt in Duitsland het APX, een groot archeologisch openluchtmuseum gevestigd op de resten van de Romeinse stad Colonia Ulpia Traiana. In de klassieke oudheid was de Colonia één van de belangrijkste metropolen van de Germaanse provincies van Rome. De Romeinse geschiedenis van Xanten begint met de aankomst van legioenen in het jaar 13 of 12 v.Chr. In de bloeiperiode van de Colonia leefden meer dan tienduizend mensen in de stad. Hun geschiedenis laat zich afleiden uit de sporen die ze in de bodem hebben achtergelaten. Pas tegen het einde van de derde eeuw werd Colonia uiteindelijk door de Franken verwoest. In het openluchtmuseum bevindt zich het Römermuseum, dat de geschiedenis van de Colonia weergeeft en ook zijn de indrukwekkende thermen te bezoeken. Het APX heeft een groot aanbod van actieve educatieve programma's en rondleidingen voor het voortgezet onderwijs. Ook in het

Nederlands. Voor een redelijk bedrag kan een groepskaart worden gekocht.

www.apx.de

ARCHEOLOGISCH EN PALEONTOLOGISCH MUSEUM HERTOGSGEMAAL, 'S-HERTOGENBOSCH

Archeologische vondsten en reconstructies uit de oudheid vormen de kern van de museumcollectie. De zaal op de begane grond gaat over de Steentijd met vondsten uit Nederland, Frankrijk en Afrika. Ook is een zaal gewijd aan bijzondere vondsten uit de Tempel van Empel, zoals sicraden en Keltische munten. Op de eerste etage zijn vondsten uit het Maasdal van de Laatste IJstijd te zien. Het

betreft een compleet skelet van een wolharige mammoet. Ook resten van dieren als de wisent, oeros, beer, rendier, poolvos en eland ontbreken niet. Het onderwijsproject dat

het museum heeft ontwikkeld is gericht op het basisonderwijs.

www.museumhertogsgemaal.nl

ARCHEOLOGIE

MUSEUM HET VALKHOF, NIJMEGEN

Museum Het Valkhof heeft een uitgebreide verzameling bodenvondsten uit Nijmegen en de provincie Gelderland. Door hun kwaliteit en diversiteit behoren de Romeinse bodenvondsten tot de top van het Nederlandse cultuurbezit. Vier eeuwen lang was Nijmegen de grootste en belangrijkste vestingplaats van ons land. De vondsten uit die tijd laten zien hoe militairen en burgers toen leefden. Het museum kent verschillende onderwijsprojecten voor het voortgezet onderwijs. Een bezoek aan het museum is natuurlijk mogelijk met daaraan voorafgaand een informatieve presentatie; een rondleiding behoort tot de mogelijkheden, net als een bezoek van een archeoloog in de klas. Zie voor het uitgebreide aanbod van educatieve projecten en de prijzen:

www.museumhetvalkhof.nl

ROMEINSE VONDSTEN

ARCHEOLOGISCH MUSEUM, AARDENBURG
Tijdens restauratiewerkzaamheden in Aardenburg, vlak na de Tweede Wereldoorlog, werden prof-

opgravingen gedaan naar aanleiding van vondsten van scherven van Romeinse potten en dakpannen in diverse volkstuintjes. Al snel werden pijlpunten, hoortjes en krabbertjes gevonden, maar ook prachtige zwarte Romeinse vazen. Vast is komen te staan dat op drie meter diepte de restanten lagen van een Romeins castellum, dat in gebruik moet zijn geweest in de periode van 175 tot 270 n.Chr. Het museum is gevestigd in een zeventiende-eeuwse patriciërs woning. Achter het museum ligt een

prachtige heemtuin met de restanten van een Gallo-Romeins tempeltje. Voor openingstijden en prijzen:

www.aardenburg-cultuurstad.nl

TOEKOMST VOOR HET VERLEDEN. 75 JAAR ALLARD PIERSON MUSEUM

ALLARD PIERSON MUSEUM, AMSTERDAM
Het Allard Pierson Museum is dé plek in Amsterdam voor een kennismaking met de archeologie en de oude

beschavingen van het Middellandse Zeegebied. Door schenkingen en aankopen is de collectie in vijftienzeventig jaar gegroeid van ruim 5.000 tot een kleine 17.000 voorwerpen. Hierdoor is het beeld dat het museum biedt van de klassieke oudheid verrijkt en verdiept. De jubileumtentoonstelling 'Toekomst voor het Verleden' is ondergebracht in drie zalen: de eerste zaal gaat over het prille begin van het museum vanaf 1934 tot 1976, de tweede zaal geeft de ontwikkeling van de collectie vanaf 1976 in het huidige onderkomen aan de Oude Turfmarkt weer. In de laatste zaal wordt een blik op de toekomst geworpen onder het motto 'archeologie komt tot leven'. Museale objecten worden binnen hun historische context geplaatst door middel van moderne technieken, zoals de augmented reality techniek. Opgravingen veranderen met behulp van deze techniek van hopen steen, resten muur en omgevallen pilaren in tempels, huizen en steden, waar je als het ware doorheen kunt lopen. Een antieke faraokop wordt via een 3D-techniek voor de ogen van de bezoeker digitaal gerestaureerd. Op 12 november 2009 viert het Allard Pierson Museum haar vijftienzeventigste verjaardag en dat wordt gevierd met een lezingenreeks (verspreid over de hele maand november) en enkele speciale festiviteiten van donderdag 12 tot en met zaterdag 14 november. Raadpleeg de website voor het definitieve

programma.

Bij de tentoonstelling 'Toekomst voor het Verleden' zijn educatieve pakketten op verschillende niveaus ontwikkeld. Voor alle niveaus is het uitgangspunt de inleidende les 'Van rareitienkabinet tot virtuele hotspot' die gaat over steeds weer veranderende expositiestrategieën en de achterliggende gedachten. Deze les bereidt de kinderen voor op een bezoek aan het museum. Er is een lespakket voor groep acht van het basisonderwijs en de brugklas van het voortgezet onderwijs die bestaat uit een speurtocht met kijk-, denk- en inzichtvragen en de kinderen een tijdreis door de tentoonstelling laat maken. Daarnaast is er een CKV-lespakket dat bestaat uit objectkaarten en een daaraan gekoppelde paper over de cultuurhistorische context van de voorwerpen. Tijdens het museumbezoek staan de leerlingen oog in oog met 'hun' objecten en zien ze hoe deze zijn geëxposeerd. De lespakketten zijn losbladig (dus makkelijk op school te kopiëren) en kosten € 12,50, inclusief docentenbrief, speurtocht, werkbladen en antwoordmodellen. De tentoonstelling wordt verlengd tot en met 17 januari 2010.

www.allardpiersonmuseum.nl

ARCHEOLOGISCH MUSEUM VOOR DE BRABANTSE KEMPEN
EICHAMUSEUM, BERGJEJK
De collectie bestaat uit voor-

werpen die in de Brabantse Kempen zijn gevonden, afkomstig uit de prehistorie tot en met de late middeleeuwen. De vondsten zijn veelal het resultaat van opgravingen in het gebied, aangevuld met particuliere collecties. Zo zijn er stenen gebruiksvoorwerpen van de vroegste zwervers en bewoners van de Brabantse Kempen te zien. Herinneringen aan de brons- en ijzertijd zijn de grafheuvels en de urnenvelden, die nog steeds in het landschap bewaard zijn. Urnen met crematieresten van de doden zijn hiervan de stille getuigen. Verder veel aardewerk, glas en sieraden van de Romeinen en de Franken. Een rondleiding is mogelijk, eventueel gecombineerd met een bezoek aan de grafheuvels. Groepen alleen op afspraak. Na een verhuizing de afgelopen zomer naar het Teutenhuis is het museum eind september weer geopend voor publiek. Voor meer informatie:

www.eichamuseum.nl

APHRODITES BEAUTY CASE. SCHOONHEID IN DE OUDHEID
RIJSMUSEUM VAN OUDHEIDEN, LEIDEN
Tot en met 31 december 2009 is de mini-expositie met de gelijknamige rondwandeling in het RMO te zien. Bezoekers ontdekken hoe in het oude Egypte, het Nabije Oosten, de Klassieke Wereld en het vroege Nederland met parfums, cosmetica en lichaamsverzorging werd omgegaan. In de oudheid werd al heel wat gesmeerd,

gepoederd en geparfumeerd. De meeste schoonheidsmiddeltjes van nu stonden destijds ook al op de toilettafel. Spiegels, kammen, nagelvijltjes en krultangen ontbraken in geen enkel huishouden.

De mini-expositie bestaat uit bijvoorbeeld antieke toiletartikelen en sierlijke parfumflesjes. De rondwandeling langs de vaste museumpresentaties voert langs luxe toiletensembles van Romeinse, Griekse en Egyptische dames, Etruskische spiegels, kohlpotjes en nog meer. Ook worden eeuwenoude schoonheidsgeheimen ontrafeld. De route 'Aphrodites beauty case' is gratis verkrijgbaar bij de kassa.

www.rmo.nl

rijksuniversiteit
 groningen

universitair
 onderwijscentrum
 groningen

Nascholing geschiedenis 19 en 26 november 2009.

Dekolonisatie en Koude Oorlog in Vietnam

Doelgroep: docenten geschiedenis vmbo-havo-vwo
Data: 19 en 26 november 2009.
Tijden: 15.00 – 19.00 uur
Kosten: €130.-- inclusief documentatie en catering
Leiding: P. Holthuis, vakdidacticus geschiedenis UOCG, 0503632872, p.holthuis@rug.nl

Donderdag 19 november 2009

locatie de Zernikeborg, Nettelbosje 1, 9747 AJ Groningen

Drie lezingen met als overkoepelend thema: beelden en iconen van de Vietnamoorlog

15.00 – 15.20 uur	: inloop
15.20 – 15.30 uur	: introductie door dr. P. Holthuis
15.30 – 16.40 uur	: lezing door professor dr. D.F.J. Bosscher en discussie
16.40 – 17.00 uur	: Pauze en boekenmarkt
17.00 – 18.00 uur	: lezing door drs. M. Zwijs en discussie
18.00 – 19.00 uur	: lezing door dr. S.I. Aasman en discussie

In de Vietnamoorlog speelden de media een belangrijke, zo niet doorslaggevende rol. Beelden die zij opriepen werden iconen en die iconen bepaalden het beeld van de oorlog. Deze wisselwerking staat centraal in de drie lezingen.

Donderdag 26 november 2009

Locatie Zernikegebouw, Nettelbosje 2, 9747 AE Groningen

Workshops met als uitgangspunt: keerpunten in de Vietnamoorlog

15.00 – 15.20 uur	: inloop
15.20 – 15.30 uur	: introductie door dr. P. Holthuis
15.30 – 16.45 uur	: 1 ^e ronde workshops
16.45 – 17.00 uur	: pauze en wisseling
17.00 – 18.15 uur	: 2 ^e ronde workshops
18.15 – 19.00 uur	: afronding, uitdeling certificaten, borrel.

De workshops worden gegeven door Ineke Veldhuis, Esther Koops, Erwin van Wilsum, Frits van Kouwenhove en Tim Huijgen. Inhoudelijk richten zij zich op keerpunten in de Vietnamoorlog. Centraal staan daarbij thema's als activerende didactiek en het examen, werken met primaire bronnen voor het examen, (de voorbereiding op) het examen, leren van elkaar. In één workshop ligt het accent op het werken met 'De Rooij'.

Aanmelden kan digitaal via de website www.rug.nl/uocg/index.

Sluitingstermijn voor de aanmelding: 9 november 2009.

Contact en meer informatie:

Universitair Onderwijscentrum Groningen
Scholing en Professionalisering (050-3632000)
Postbus 800, 9700 AV Groningen

Aankondiging

Beste Geschiedenisdocenten,

Bij deze wordt u uitgenodigd voor de didactiekconferentie van 2009. Wegens succes en op herhaaldelijk verzoek van deelnemers, komen enkele onderwerpen van vorig jaar ook dit jaar aan de orde, maar dan met een ander uitgangspunt. We hopen u ook dit jaar te mogen verwelkomen.

Plaats: Landgoed Huize Berge te Vught

Datum: 20 en 21 november

PROGRAMMA

WORKSHOPS

'Geschiedvervalsing', door Wilbert Landman

'Geschiedenis uit het keukenkastje', door Tessa de Leur

'Ik ga op reis met 10 tijdvakken en...', door Loek Jansen

'Taalsteun in de klas', door Carla van Boxtel

en met Jannet van Drie, Marcel van Riessen, Jan de Vries, Koen Henskes, en het steunpunt voor gastsprekers

LEZINGEN

'Het theater van de nieuwe orde, drama in de nazitijd', Ad de Logt

'Niet iedereen kan stenen gooien', Arjan el Fassed

'Van wetenschap naar een miljoen kijkers' Hans Blom

KOSTEN

Kosten starters

Lid € 195,-

Niet-lid € 245,-

Kosten gevorderden

Lid € 295,-

Niet-lid € 345,-

Voor dit bedrag wordt u voorzien van logies, maaltijden en koffie en thee. Iedere school heeft nascholingsgelden waar u voor deze conferentie aanspraak op kunt maken.

AANMELDEN

Dat kan door de aanmeldingsformulieren van de website (www.vgnkleio.nl) te downloaden en samen met de machtiging op te sturen naar: Jan-Richard van Houten.
E-mailadres: jr.vanhouten@veluwscollege.nl

Amsterdamse Nascholing Geschiedenis

HET NIEUWE EINDEXAMENPROGRAMMA

voor docenten bovenbouw havo en vwo

Door de invoering van tien tijdvakken met algemene oriëntatiekennis krijgt het bovenbouwprogramma havo/vwo een ander inhoudelijk accent. In dit nascholingsprogramma worden geschiedenisdocenten bekend gemaakt met de inhoud en didactiek van het nieuwe eindexamenprogramma.

De nascholing bestaat uit drie bijeenkomsten van elk een dag (10 tot 17 uur). In de ochtend wordt steeds een tijdvak behandeld door een vakinhoudelijk expert. We voltooien de cyclus met tijdvak 1 en 10 (die nog niet eerder aan de orde zijn geweest) en starten dan opnieuw met een serie van tien tijdvakken. Tijdvak 4 komt als eerste opnieuw aan bod, toegespitst op een andere inhoud dan in de cursus 2007-2008 aan bod is geweest.

In de middag is er aandacht voor didactiek. Daarbij worden twee programma's parallel aangeboden: programma A dat vrijwel gelijk is aan het didactische nascholingsprogramma van het schooljaar 2008-2009 en programma B dat nieuwe inhoud biedt. Het staat iedere deelnemer vrij per keer tussen programma A en programma B te kiezen.

Kosten

€ 200,- per dag of
€ 550,- voor de gehele
leergang.

Locatie

Aristo
Amsterdam Sloterdijk

Inschrijven

Via een digitaal
aanmeldingsformulier:
centrumvoornascholing.nl

Informatie

Inge Bakker
020 525 1223
ibakker@cna.uva.nl

Dag 1

De twintigste eeuw vanaf 1950

Datum: vrijdag 9 oktober 2009
Spreker: prof. dr. James Kennedy, hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** Toetsing van oriëntatiekennis o.l.v. drs. Marcel van Riessen (UvA)
PROGRAMMA B Burgerschap en staatsinrichting o.l.v. drs. Arie Wijschut (HvA)

Dag 2

De tijd van prehistorie en oude culturen

Datum: donderdag 28 januari 2010
Spreker: dr. Leo Verhart, archeoloog, conservator aan het Limburgs Museum te Venlo.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** Historisch redeneren o.l.v. drs. Dick van Straaten (HvA)
PROGRAMMA B Leerlingen stellen vragen o.l.v. dr. Carla van Bortel (Erasmus Universiteit Rotterdam en UvA) en drs. Albert Logtenberg (UvA)

Dag 3

De latere Middeleeuwen

Datum: vrijdag 9 april 2010
Spreker: prof. dr. Peter Raedts, hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

's Middags keuze uit:

- PROGRAMMA A** De aanpak van een tijdvak o.l.v. drs. Marc Kropman (UvA)
PROGRAMMA B Samen met leerlingen historisch redeneren o.l.v. dr. Jannet van Drie (UvA)

IVGD
Instituut voor
Geschiedenisdidactiek

centrum voor
NASCHOLING
AMSTERDAM

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Instituut voor de Lerarenopvoeding

Hogeschool van Amsterdam
Onderwijs en Opvoeding

